

JAARGANG 74 | FEBRUARI 1975

1. **Pasf. De hoge Heerlykheid Doddendael, beneffens een Lheencamer privative Jagt in de Heerlykheid.** Begeving van een Vicarie in de Kerk van Ewyk, een kelder off grafstedt in de Kerk aldaar. Het recht van Salm en Prikken vangit op de Whaal.
- Het recht en genot der Ryder guldens 44. Theins hoender, met het recht van verboeken der naamen in cas van alienatie off versterff.
- Behorende verder tot dit Perceel het Huis Doddendael met zyn schuuren en gragten, binnen en buyten hoven en boomgaerden, als den Byboomgaard kerfswal, het hufken en den ouden Boomgaard.
- 3 Mergen een hond Bouwland den Wingerskamp. Tient vrey.
- Het jonge opgaande Eyke Bolch daar naaft aan.
- Den Toorn Pas. De Pas in 't Reyreck en het geerhoockje.
- Het zogenaamde grote Bolch de quelling off Walbeeksbolch, met de ypen Allée langst de Queldam.
- De Mofte Waey met zyn Visserey en willige pas. Zynde zoo verre aan Verkopere toebehoort met palen afgebaakt.
- De Beckovenle Waey met de Visserey en willige pas.
- Valkenburghs Huis, Schuur, Bergh en Boomgaard, met de Wyde de Laak groot omtrent 1. merge 5. hont.
7. Mergen 1. hont Bouwland, genaamt 't Rot.
5. Merge Bouwland genaamt den ouden Weyer, Tient vry.
- Beneffens de willige pas op den ouden Weyer.
- De oude Weyerle off Doddendaelfe Waay met zyn bepoting.
- Drie uiterweerden genaamt de kleine Pol, grote Pol en Rysweerd, in verponding aangeslagen op 17 mergen 2. hont.
- Een Erfpagt uit het Erf de Zwaan doende Jaarlyks 6 gl. 6 ft. neffens de willige pas voor en agter de Zwaan.

Inhoud

E. C. BARONES VAN DER BORCH TOT
VERWOLDE-SWEMLE*
De Doddendaal te Ewijk 1

Kortere bijdragen

W. J. BERGHUIS*
Kleine Dijklacker 17 in Bolsward 24

G. SOPHIA VAN HOLTHE TOT ECHTEN*
Plan tot oprichting van een metalen standbeeld
voor Koning-Stadhouder Willem III op het
Abdijplein te Middelburg in 1699 27

H. JANSE*
De Hervormde kerk en toren te Arum (gem.
Wonseradeel) 31

Boekbesprekingen 32

KNOB 37

De Nederlandse Museumvereniging 43

Archeologisch Nieuws 51

*Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorbereiding van het manuscript vergroot de kans op een snellere opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht
54 bv Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers: f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opricht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorters-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

Ir. P. van Dun, drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-Schimmel, jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, dr. J. G. N. Renaud, dr. R. Steensma, drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze, drs. W. H. Vroom

DE DODDENDAAL TE EWIJK

E. C. BARONES VAN DER BORCH TOT VERWOLDE-SWEMLE

Ligging en naam

De Doddendaal ligt ten noordoosten van het dorp Ewijk, in het Rijk van Nijmegen. Het huis en twee bouwhuizen liggen op een omgracht vierkant terrein, met nog restanten van een omringing, die vroeger voorzien was van hoektorens. Zoals op een kaart uit 1599 (afb. 2) zichtbaar is, was het kasteelterrein aan de oostzijde door een brug verbonden met het voorterrein. Beide stukken waren omgeven door een brede gracht. De toegangsweg tot de voorburch, de z.g. „straat na den dyck“, liep vanaf de noordelijk gelegen Waaldijk. Omstreeks 1825 werd een nieuwe, nu nog gebruikte, opritlaan aangelegd vanuit het zuiden¹. Een groot deel van de gracht was toen al gedempt. De bebouwing van de voorburch (op de kaart uit 1599 gedateerd Ao. 1573) was in de 18de eeuw verdwenen en had plaats gemaakt voor een tuin; er was hier een beroemde kruidentuin waarvan de verwilderde resten nog te vinden zijn. In de zuidoostelijke hoek is in de tweede helft van de 19de eeuw een klein rond tuinhuis gebouwd.

Het vermoeden van Gorissen², dat de naam Doddendaal ouder is dan hij met de toen beschikbare bronnen kon bewijzen, blijkt juist te zijn. In een akte uit 1409, aanwezig in het archief Vornholz³, wordt het „huys tot Ewyk geheiten

Doddendaell“ reeds vermeld. Voordat de benaming Doddendaal in gebruik raakte werd er steeds gesproken over het huis of de hof van Ewijk. De herkomst van de naam Doddendaal heeft door de tijden heen veel stof tot fantasie gegeven. Doddendaal werd in de stadsrekeningen van Nijmegen⁴ van 1513 geschreven als „Dordendail“. Dit zou betekenen „derde deel“, aangezien in 1379 Johan van Appeltern beleend werd door de graaf van Gelre met een derde deel van de hoge en lage rechtspraak van de heerlijkheid te Ewijk⁵. Van der Aa⁶ ziet Doddendaal als Doden-daal, een begraafplaats of mogelijk een plaats waar gevochten is. Het meest aannemelijk is echter de afleiding van „Dodde“ in de betekenis van riet⁷. Uit strategisch oogpunt was het gunstig een huis in een rietrijke, dat wil zeggen moerassige omgeving te bouwen. Dat dit inderdaad zo was, blijkt uit de volgende beschrijving van de Doddendaal: „Dese schanse is in eene broeckachtige landouwe ghelegen ende is daerom te stercker . . .“⁸. Ook nu is de enorme rietgroei nog duidelijk een kenmerk van deze plaats.

*De bezitters van de Doddendaal*⁹

In 1332 heeft graaf Reinald van Gelre de goe-

Bijdrage m.m.v. de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Mijn dank gaat uit naar de heer W. G. van Vliet, die mij in staat stelde dit onderzoek te verrichten. Veel dank ben ik verder verschuldigd aan degenen die zich hebben ingezet dit werk te helpen voltooien.

¹ A. J. van Koolwijk, miss. apost., *Geschiedkundige beschrijving van het huis Doddendaal te Ewijk*, 1895, in *Dagblad De Gelderlander* 26 mei, 2, 9, 16 en 23 juni 1895. Ook afzonderlijk als overdruk, blz. 2. De geniekaart getekend door M. J. de Man, 1806-1811, (Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Inv. nr. M 9, blad 11) geeft de oude toegangsweg nog aan.

² F. Gorissen, „Die Burgen im Reich von Nimwegen, ausserhalb der Stadt Nimwegen“, *Niederrheinisches Jahrbuch*, IV, 1959, 115.

³ Archief Vornholz, Inv. nr. 707. Het archief Vornholz bevat het huisarchief van de Doddendaal; het is tijdelijk gedeponereerd in het Rijksarchief Gelderland, Arnhem.

⁴ H. D. J. van Schevichaven en J. C. J. Kleijntjes S.J., *Rekeningen der stad Nymegen 1382-1543*, II, 1911, 231.

⁵ Van Koolwijk, *o.c.*, 4.

⁶ A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, III, 368-369.

⁷ Gorissen, *o.c.*, 115.

⁸ *Chronijcke van de gansche werelt door Adrianus van Meerbeeck*, Antwerpen, 1620, 720. Hierin wordt de zware belegering verhaald, die de Doddendaal onderging bij het ontzet van Nijmegen door de graaf van Mansfeldt in 1590-1591.

⁹ Voor een overzicht van de bezitters zie Gorissen *o.c.*, 116-117.

deren te Ewijk gekocht van de heer van Meurs¹⁰ en diens broers en van de heer Diederik van Gronauwen. In ditzelfde jaar geeft hij „siin huys, hoffstat, bogaer unde roesmale, tot Ewic gelegen” in erfpacht aan Robert van Appeltern¹¹. In 1373 wordt Diederik van Appeltern met „huys en hoffstat” beleend¹². Uit deze akte blijkt dat Hendrik Vullingh het goed in bezit had¹³. Vóór 1409 verkopen de Van Appeltern's de Doddendaal aan Otto van Buren¹⁴. Via een erfdochter Elisabeth van Buren komt het huis in 1474 enige tijd in bezit van de familie Van Culemborg¹⁵. Maar reeds na tien jaar, in 1484, verkoopt Jasper van Culemborg het huis aan Johan Boll¹⁶. De laatste draagt in 1489 „huys, borch ende hoffstat Ewick genant den Doddendael” over aan Godert van Stepraedt¹⁷.

De Doddendaal blijft vanaf dat ogenblik in bezit van de Van Stepraedt's. Tussentijds (1526-1528) vindt nog een transactie plaats: hertog Karel van Gelre koopt het huis van Dirk van Stepraedt, maar verkoopt het hem daarop weer met de verplichting dat het een „open huis” moet zijn¹⁸. Vanaf 1538 zijn de Van Stepraedt's behalve heer van Doddendaal tevens graaf tot Indoornick. Later bezitten de Van Stepraedt's in verschillende takken nog andere huizen: Walbeek, Varik, Duistervoorde bij Twello, Loenersloot, Nijenbeek bij Voorst, Lathum, Laeckhuysen en Slangenburg bij Doetinchem. Ook het Loo bij Apeldoorn was sedert 1628 circa een halve eeuw bezit van de Van Stepraedt's. Het feit dat de Van Stepraedt's zoveel bezittingen hadden is in zekere zin tekenend geweest voor de geschiedenis van de

Doddendaal. Zij hebben kennelijk veelal op hun andere huizen gewoond, waardoor de Doddendaal lange tijd in verval is geweest.

Na 1743 is de Doddendaal, via vererving in vrouwelijke lijn, achtereenvolgens aan de families Van Doornick en Von Nagel tot Vornholz gekomen. Het huis werd toen vrijwel uitsluitend door rentmeesters bewoond. De Von Nagel's hebben altijd het huis Vornholz in Westfalen bewoond en hebben, onmiddellijk na de vererving van huis Doddendaal, pogingen in het werk gesteld het te verkopen. In 1945 is de Doddendaal als Duits bezit verbeurd verklaard. Het huis is toen tijdelijk eigendom geworden van rentmeester Van Koolwijk¹⁹. In het jaar 1956 is Freiherr von Nagel-Doornick-Vornholz „ontvijand”. Hij heeft alleen het huis teruggekregen; het bos kwam aan Staatsbosbeheer en de boerderijen aan de pachters²⁰. Na die tijd vond de kunstenaar Huub Kortekaas onderdak in het leegstaande huis. In 1972 werd de Doddendaal gekocht door de heer W. G. van Vliet uit Nijmegen. De heer Van Vliet zal een nieuw tijdperk voor het kasteel inluiden met zijn plan er een restaurant in te vestigen.

Met de restauratie van de Doddendaal is in september 1973 een begin gemaakt onder leiding van architect D. Wijma B.N.A. uit Velp, met de firma Den Hoed als aannemersbedrijf. Voorafgaand aan de restauratiewerkzaamheden is een bouwkundig en archeologisch onderzoek ingesteld onder leiding van dr. J. G. N. Renaud. Dit werk werd uitgevoerd door twee studenten van de Technische Hogeschool te Delft, afdeling restau-

¹⁰ Nijhoff, Is. An., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* I, 1286-1343, Arnhem 1830, nr. 101: „De goederen en tienden, benevens de kerkegifte, te Beuningen en Ewijk, welke van de Keulsche Kerk ten leen gehouden werden, door den aartsbisschop aan Dirk, heer van Meurs, toegewezen”.

¹¹ P. N. van Doorninck en J. S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415*, Haarlem 1908, 89-90. Nijhoff, o.c., nrs. 267 en 309. Ongetwijfeld was deze Robert van Appeltern (overleden vóór 1357) dezelfde als de man, die vóór c. 1305 met één der erfdochteren van Hernen trouwde. Hij maakte op 11 maart 1340 een magescheid met Wessel van den Boetzelaer, de man van zijn oudste dochter, waarin goed te Ewijk wordt genoemd (familie-archief Van Boetzelaer, Inv. nr. 34). Evenzo zijn testament van 1 okt. 1348 (idem Inv. nr. 35). Uit: J. W. des Tombe, *Het geslacht Van den Boetzelaer*, bewerkt door C. W. L. van Boetzelaer, 1969, 77. (Vriendelijke mededeling D. J. G. Buurman).

¹² Archief Vornholz, Inv. nr. 684.

¹³ Het is mogelijk dat Hendrik Vullingh het huis Doddendaal, uit naam van de Van Appelterns, voor de Gelderse graaf in bewaring hield. Eenzelfde situatie doet zich korte tijd later voor. In 1409 (Arch. Vornholz, Inv. nr. 707) beheert Jan Vullinc van Puyflick de Doddendaal voor jonker Otto van Buren en geniet daarbij alle rechten die Van Buren had. In 1410 verklaart Jan Vullinc van Puyflick: „den cost op den huse tot Ewyck, geheiten Doddendael, te doen bij bevel Sanders van Wely, Joncker Othen burchseer...” (Arch. Vornholz, Inv. nr. 707). Jan Vullinc van Puyflick was in 1402 heemraad tussen Maas en Waal (Jvr. J. M. van Winter, „Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen”, *Werken Gelre*, 1962, 297).

¹⁴ Archief Vornholz, Inv. nr. 707.

¹⁵ Archief Vornholz, Inv. nr. 686.

¹⁶ Archief Vornholz, Inv. nr. 687.

¹⁷ Archief Vornholz, Inv. nr. 689.

¹⁸ Archief Vornholz, Inv. nrs. 691 en 692.

¹⁹ De familie Van Koolwijk vervulde het rentmeesterschap sinds 1827 (Arch. Vornholz, Inv. nr. 738).

²⁰ Vriendelijke mededeling D. J. G. Buurman.

ratie²¹. Daarnaast werd een archiefstudie gedaan door schrijfster dezes. De resultaten van deze drie onderzoeken zijn in dit geschrift bijeengebracht.

Doordat bij de restauratie wordt uitgegaan van het zoveel mogelijk behouden van het bestaande huis, was het niet mogelijk om overal een zeer diepgaand onderzoek te verrichten. Dit had tot gevolg dat bepaalde zaken niet volledig helder zijn geworden. Toch hebben vele vondsten het mogelijk gemaakt een redelijk beeld van de bouwgeschiedenis van de Doddendaal te krijgen.

Het tegenwoordige huis

Het huis bestaat in hoofdzaak uit een rechthoekig hoofdblok met aan de voorzijde, de oostkant, een aanbouw en een traptoren. Opvallend zijn de grote hoogopgaande muurvlakken zonder venster, aan de zuidelijke helft van de voor- en achtergevel. Hierachter bevindt zich een totaal loze ruimte, die tijdens de restauratie de benaming „holle kies” kreeg, een term die ik ook hier zal blijven gebruiken. Het noordelijk gedeelte van het hoofdblok, met aanbouw en traptoren, is het bewoonbare deel van het kasteel. Wanneer men de tekeningen van De Haen, uit 1731 (afb. 4 en 6) ter hand neemt zal de situatie voor de beschouwer aan duidelijkheid winnen. De bewoonbare stukken van het huis hebben hier afzonderlijke kappen (met pannen gedekt) en de „holle kies” schijnt in het geheel niet te zijn afgedekt, hoewel een kap (of meerdere kleine daken) mogelijk schuil kan gaan achter de muren.

Het huis verkeert nog in deze toestand in 1798, wanneer de rentmeester M. F. Boner een beschrijving van de Doddendaal geeft²²: „Das Haus Dordendahl is ein altes, steinernes, sehr massives Gebäude, aber ohne Tach. Jedoch hat man inwendig zwischen den Hauptmauern und über den Ausbau wieder ein leichter und schlichtes Dach angebracht, welches aber von aussen nicht zu sehen ist”. Het huis is na de grondige verwoesting in de 16de eeuw op eenvoudige wijze weer bewoonbaar gemaakt, waarbij men niet de moeite heeft genomen de zware, oude muren te verlagen en zo het geheel een wat minder ruïneus uiterlijk te geven. Bij de gevel van de aanbouw is duidelijk wat meer aandacht besteed aan de

vorm van de dakkapellen en aan gepleisterde (?) en geschilderde horizontale banden, aansluitend bij de kozijnindeling.

De met leien bedekte bekapping zoals die nu wordt aangetroffen, is ná 1798 aangelegd; men heeft toen wel de oude muren zover afgebroken, dat gemakkelijk een groot schilddak over het hoofdblok kon worden opgericht. De bestaande indeling bleef onder deze éne kap gehandhaafd. Het lessenaarsdak van de aanbouw werd een zadeldak. De tekening van De Haen met het huis gezien „vanagteren” en de foto van de noordkant (afb. 7) van het huis tonen aan dat de muren van het hoofdblok tot aan het kalf van het kloosterkozijn op de verdieping zijn afgebroken (c. 4 meter). Het kozijn is doorgezaagd en de benedenhelft zit nog net zo op deze plaats. Op de zolder boven de zaal en in de „holle kies” zijn de onderkanten van dichtgezette vensters in oost- en westgevel nog duidelijk waarneembaar (fig. 8).

In 1704 wordt voor het eerst melding gemaakt van het witten van het huis, waarbij ook voor 2 stuivers „swersel” werd aangeschaft, waarschijnlijk voor een zwarte plint²³.

De twee 19de-eeuwse bouwhuizen, aan weerszijden van de eveneens 19de-eeuwse boogbrug, staan op dezelfde plaats als de schuren op de tekening van De Haen en ook het kadastraal minuutplan (c. 1825) geeft deze plaats aan (fig. 1). Het noordoostelijke bouwhuis is in 1858 herbouwd. Uit de kadastrale opmeting blijkt tevens dat het oude zuidoostelijke bouwhuis een toren heeft gehad: het restant van de bij de omwalling behorende zuidoostelijke toren. Dit feit werd nog bevestigd door een rekening van november 1708: „Uitgegeven... aen het repareren van gelasen op den toren in 't bouwhuys”²⁴. Dit bouwhuis is in 1864 opnieuw opgebouwd.

Het middeleeuwse huis

Wanneer in 1332 gesproken wordt over „huys, hoffstat, bogaer unde roesmale tot Ewic gelegen”, staat niet vast of hier het huidige huis Doddendaal of een ouder huis bedoeld is. Onlangs zijn van een ouder tufstenen huis of woontoren funderingen gevonden, ten westen van de kerk van Ewijk²⁵. Het is mogelijk dat Robert van Appelttern, die in 1332 landerijen en een huis in erf-

van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

²² Archief Vornholz, Inv. nr. 713.

²³ Archief Vornholz, Inv. nr. 875, juli 1704.

²⁴ Archief Vornholz, Inv. nr. 875.

²⁵ Vriendelijke mededeling J. G. N. Renaud.

²¹ De gegevens van E. J. Nusselder en W. F. Weve zijn de basis geweest voor alle hierna volgende beschrijvingen en reconstructies van de Doddendaal. Een verslag van hun werkzaamheden getiteld „Het huis de Doddendaal te Ewijk”, is aanwezig in de bibliotheek

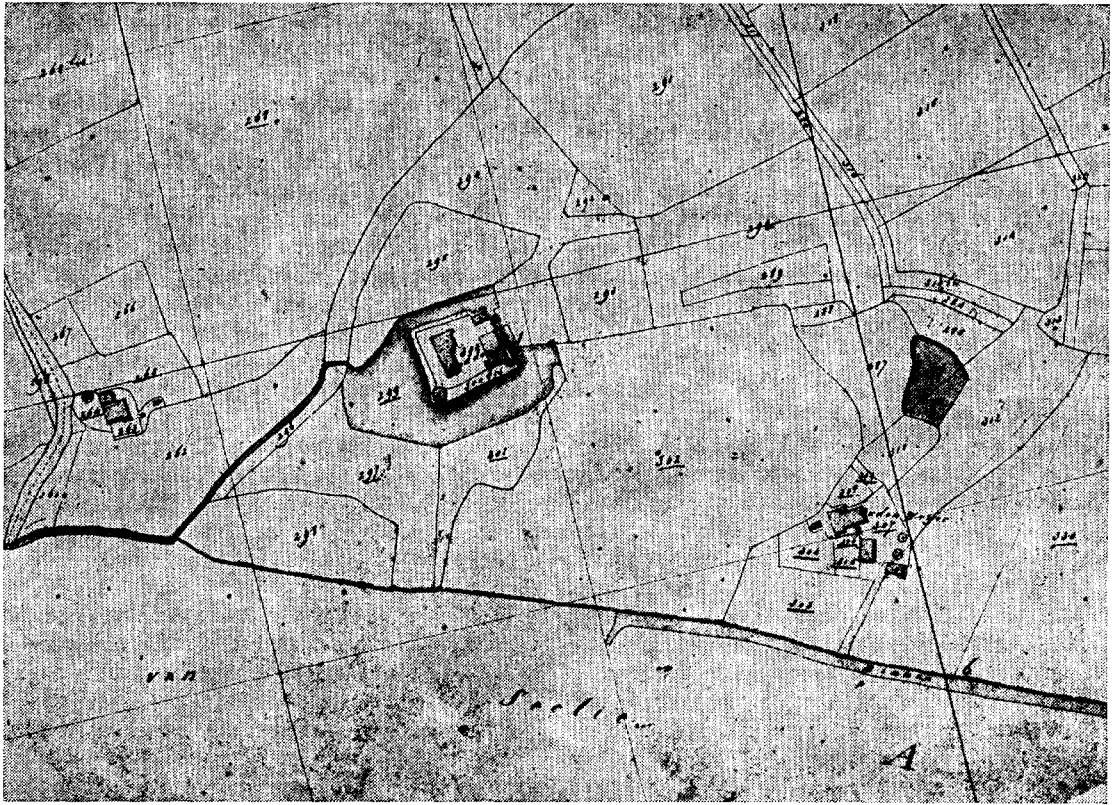

Fig. 1. Plattegrond huis Doddendaal, kadastraal minuutplan c. 1825.

pacht kreeg, begonnen is met de bouw van een nieuw huis, namelijk de Doddendaal. Ook het formaat van de gebruikte bakstenen (26-27 x 13-14 x 5-6 cm) kan uit de eerste helft van de 14de eeuw dateren.

Het stenen huis omvatte toen alleen het grote langwerpige hoofdblok en stond in het water, hetgeen is afgeleid uit de afgeschuinde voeting van het huis, die bij de opgravingen werd blootgelegd. Verder werd een steekproef genomen aan de westkant van het gebouw, waar achtereenvolgens werd aangetroffen: humus (tot c. 1,00 m), puïngruis (tot c. 2,00 m), klei (tot c. 2,90 m), klei vermengd met leiresten (tot c. 3,20 m), grachtmodder (tot c. 4,00 m) en tenslotte grondwater.

Onder het hoofdblok bevindt zich een grote kelder (fig. 2, afb. 16). In de oudste vorm was deze ruimte in tweeën gedeeld, zoals dat nu boven nog het geval is, met een balken zoldering. In een later stadium, zeker nog in de middeleeuwen, zijn de gewelven aangebracht. Men plaatste in de as van de kelderruimte (mogelijk op de

plaatsen van vroegere standvinken) kolommen en bouwde zo twee halve tongewelven, die in het midden overgingen in kruisgewelven. Nog later, vermoedelijk in de 17de eeuw, toen een schuilkerk werd ingericht in de kelder, is de scheidingswand weggebroken, zodat het totale gewicht van de bovengelegen muren met schouwen op de éne overgebleven „kolom” neerkwam. Het was dan ook geenszins verwonderlijk dat deze „kolom” in de loop der jaren onder al te grote druk is komen te staan, waardoor scheurvorming is opgetreden. Dit alles werd, zoals mag worden aangenomen, nog verergerd door het verlagen van het grondwaterpeil in de omgeving van Ewijk (ruilverkaveling en grondbemaling vanwege bouwprojecten en wegenbouw), zodat de bedoelde „kolom” door een extra paalfundering gestut moest worden (1974).

De vensternis in het vierde gewelfvak, gerekend vanuit het noorden, heeft waarschijnlijk nog de oorspronkelijke dagmaat (c. 85 cm). De overige vensternissen in de westgevel zijn later vergroot. Opvallend is dat de drie later gemaakte

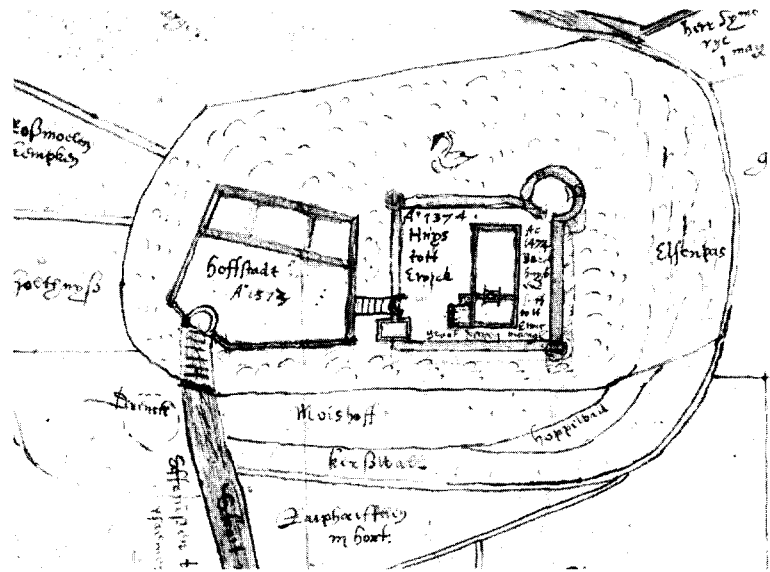

Afb. 1. Huis Doddendaal gezien vanuit het zuidoosten.

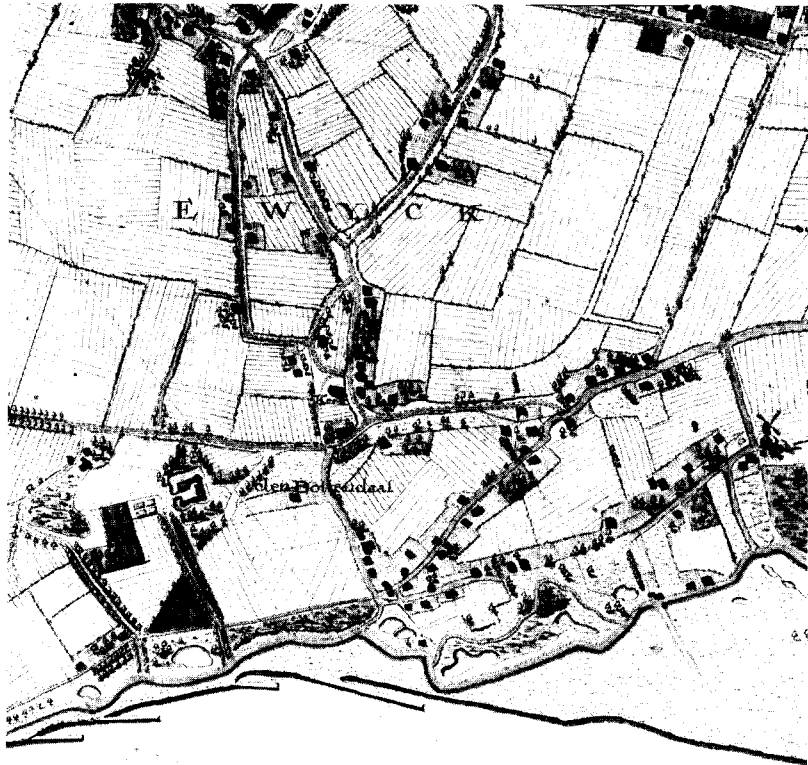
(Foto Monumentenzorg, 1956)

DE DODDENDAAL TE EWIJK

Afb. 2. Plattegrond huis Doddendaal, detail van manuscriptkaart behorend bij proces in 1599. (Rijksarchief Gelderland, Arnhem)

Afb. 3. Plattegrond van het dorp Ewijk met het huis Doddendaal. Detail situatietkaart (1806-1811) door M. J. de Man. (Algemeen Rijksarchief, 's Gravenhage)

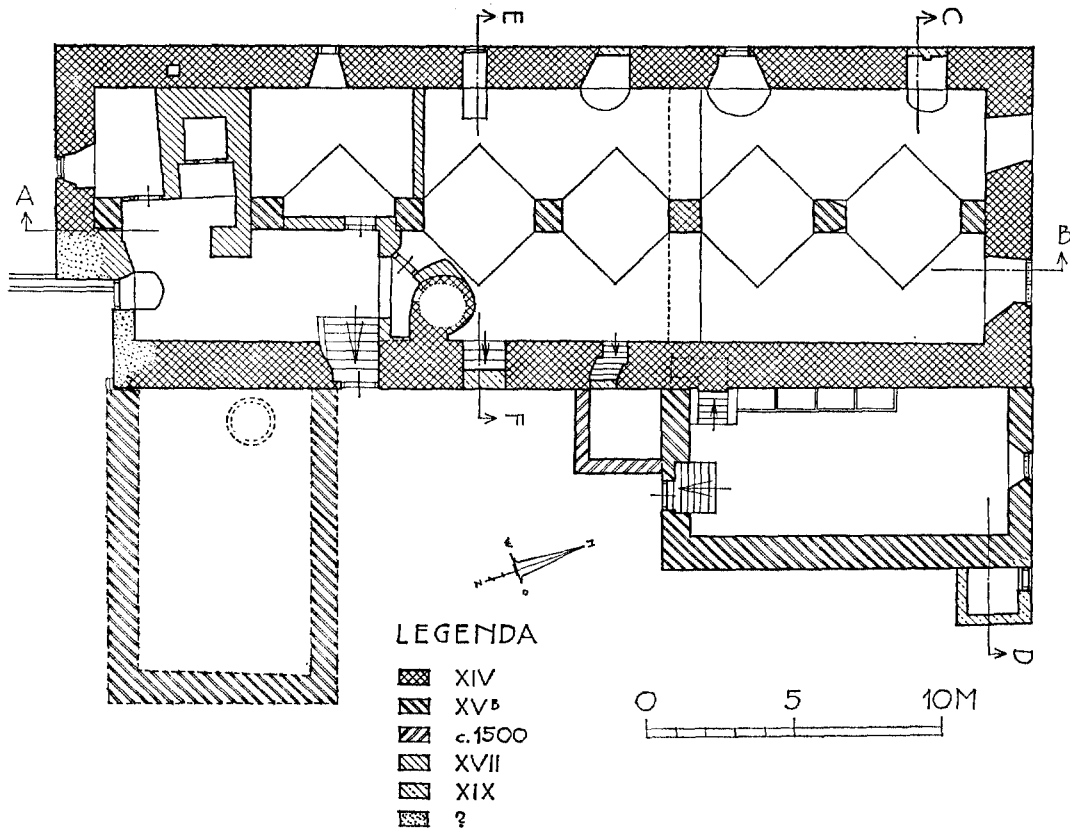

Fig. 2. Huis Doddendaal, plattegrond kelders, naar opmeting van Architectenbureau D. Wijma, Velp. (Tekening Monumentenzorg, H. W. van der Voet).

trapopgangen aan de oostzijde precies tegenover drie van de vijf lichtopeningen aan de westzijde zitten, zodat mag worden verondersteld, dat men voor deze trappen de oude vensternissen heeft gebruikt. De dagmaat van 85 cm vinden we terug in de nis van de noordelijke trap. Of de vensters in de noord- en zuidgevel nog op hun oorspronkelijke plaats staan, is niet met zekerheid te zeggen.

De grote zuidelijke kelder heeft een stookplaats bezeten tegen de oostmuur (ten zuiden van de huidige ingang); in de westmuur is, op zolderniveau, een rookkanaal aangetroffen, dat mogelijk heeft behoord bij een tweede kelderschouw tegen de westwand, ter plaatse van de 17de-eeuwse oven. De waterput (ten noorden van de huidige ingang) is nog aanwezig.

Een raadselachtig probleem is de inspringende zuidoost-hoek van het gebouw (afb. 15), die op

de plattegrond van 1599, die vermoedelijk snel na de dood van Reinier van Stepraedt (6-10-1586) is gemaakt, niet is aangegeven. Het archeologisch onderzoek richtte zich in de eerste plaats op dit punt, maar de veronderstelling dat hier een traptoren gestaan zou hebben werd niet bevestigd. Misschien heeft het wel in de bedoeling gelegen hier een traptoren te bouwen, maar is men er niet aan toegekomen. Een andere mogelijkheid is dat er bij de verwoesting van het huis in 1590, door graaf van Mansveld of een van de andere legeraanvoerders van Maurits, juist op deze plaats een bres is geslagen ²⁶.

Van oorspronkelijke trappen is geen enkele aanwijzing gevonden, zodat kan worden aangenomen dat men gebruik maakte van spil- of steektrappen door de houten zoldering heen. Dit was niet meer mogelijk na het aanbrengen van de gewelven, maar mogelijk heeft men zich toen be-

²⁶ Adrianus van Meerbeeck, *o.c.*, 720: „... ende de Hollanders, daerop ghemaect, hebben door het ghewel-

dich schieten een groot wijt gat, ende dat die plaetse niet en was beschermbaer, ...”.

LEGENDA

- XIV
- XV^b
- XVII
- XIX
- ?

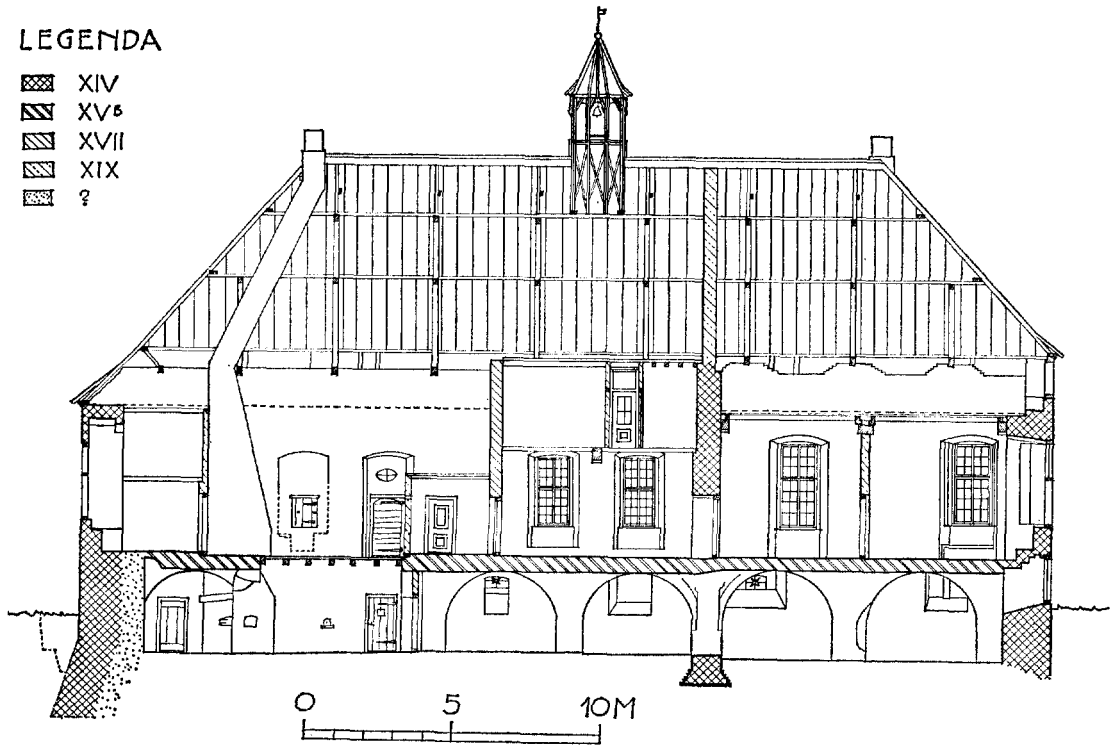

Fig. 3. Huis Doddendaal, langsdoorsnede AB, naar opmeting van Architectenbureau D. Wijma, Velp. (Tekening Monumentenzorg, H. W. van der Voet).

diend van een toegang buitenom. Dit was immers mogelijk na het dempen van de grachten. Korte tijd later is toen de traptoren gebouwd en vandaaruit kon men, via de noordelijke trap in de kelder afdalen.

Zoals gesteld, was de hoofdverdieping oorspronkelijk ingedeeld in een klein en een groot vertrek (fig. 6). Een bijzonder belangrijke vondst werd gedaan in de muur tussen de kleine zaal en de aanbouw: de oorspronkelijke hoofdtoegang. In deze doorgang waren nog zeer duidelijk sponningsresten aanwezig evenals het lange en korte gat voor de schotbalk. Ook de uitgesleten onderdorpel was vrijwel geheel intact.

De bestaande vensters van de hoofdverdieping bevinden zich mogelijk voor een deel nog in de oorspronkelijke nissen, die daartoe verbreed zijn. Het bleek vrijwel nergens mogelijk oude, regelmatige dagkanten terug te vinden, zodat niet met zekerheid is te zeggen hoeveel ramen er oorspronkelijk waren, noch hoe deze exact gesitueerd waren. Een uitzondering hierop vormt echter de dichtgemetselde zuidwestelijke venster nis in de „holle kies”. Hier werden, achter een muurkastje, de oorspronkelijke dagkanten (waar-

van één met een lampnis), segmentboog en vensterbanken aangetroffen. Gebruik makend van deze gegevens kan worden aangenomen dat de twee westelijke vensters van het middengedeelte op een originele plaats zitten, ongeveer de oude dagmaten bezitten en bovendien voorzien zijn van de originele segmentbogen. Het dichtgemetselde venster aan de oostzijde in de „holle kies” bleek niet origineel te zijn, toen duidelijk werd dat dit was gehakt dóór het rookkanaal van de stookplaats in de zuidelijke kelder.

Zoals op de tekening uit 1599 (afb. 2) te zien is, waren er aan weerszijden van de zware tussenuitbouw schouwen. Bij het onderzoek aan de noordkant werden inderdaad resten van een middeleeuwse boezem en schouwvragen aangetroffen. Aan de zuidzijde werd geen onderzoek verricht, omdat hier de 17de-eeuwse schouw met betegeling teveel beschadigd zou worden, maar men mag wel aannemen, op grond van de genoemde tekening, dat hier zeker een oude stookplaats geweest is.

De hoogte van de hoofdverdieping is nagenoeg gelijk geweest aan de huidige hoogte van het noordelijk gedeelte, de voormalige kleine

Fig. 4. Huis Doddendaal, dwarsdoorsnede EF, naar opmeting van Architectenbureau D. Wijma, Velp. (Tekening Monumentenzorg, H. W. van der Voet).

zaal. Men zou verwachten in de „holle kies” nog balkgaten aan te treffen. Wellicht bevinden deze zich nog achter de pleisterlagen, maar het is ook mogelijk dat men bij de herstelwerkzaamheden in het begin van de 19de eeuw grote muurgedeeltes heeft ingeboet, zodat geen sporen meer te vinden zijn. De muren waren na de lange blootstelling aan weer en wind zeker zo sterk aangeast, dat dit waarschijnlijk noodzakelijk was. In die tijd is ook de verjonging, die de muren bovenaan hebben gehad, opgevuld met een klamp, die eveneens tot doel had de grote kapbalken van de nieuwe kap te ondersteunen. Door deze aanmetseling werd een aantal gegevens betreffende de bovenste woonlaag van het middeleeuwse huis half ingemetseld. Gelukkig was het desondanks mogelijk de verschillende vondsten te identificeren.

De Haen geeft op zijn tekeningen een aantal vensters aan, waarvan de onderste gedeeltes teruggevonden werden op de zolderverdieping. Aan oost- en westzijde twee vensters. Mogelijk is

de doorgang, die nu van de noordelijke zolder naar de aanbouw voert, op de plaats van een voormalig venster aangebracht. Het zuidelijk gedeelte van de bovenzaal heeft twee tegenover elkaar liggende stookplaatsen gehad. Er werden aan de westkant twee verticale kanalen gevonden, waarvan het noordelijke (boven de huidige toilet) zeker een secreetkoker was; het zuidelijke vertoonde zo'n sterke knik, dat gedacht moet worden aan een rookkanaal, dat, zoals reeds gesteld, bij een schouw in de kelder kan behoord hebben. Het rookkanaal van de oostelijke kelderstookplaats is zichtbaar in het oostelijke muurgedeelte op de zolder.

Eerder kwam al even het dichten van de grachten ter sprake. Het jaar waarin dit gebeurd is, is niet precies te achterhalen, maar wanneer, in 1442, Elisabeth van Buren „de heerlickheit, . . . borch, huys ende hoff tot Ewick . . .” in leen ontvangt²⁷, kan worden aangenomen dat toen de gracht gedempt was. Dit blijkt uit de eerste vermelding van de „borch”, waarmee de ommuring

²⁷ J. J. S. Baron Sloet, J. S. van Veen en Jhr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en Graafschap Zut-

phen. Het kwartier van Nijmegen”, *Werken Gelre*, Arnhem 1924, 36.

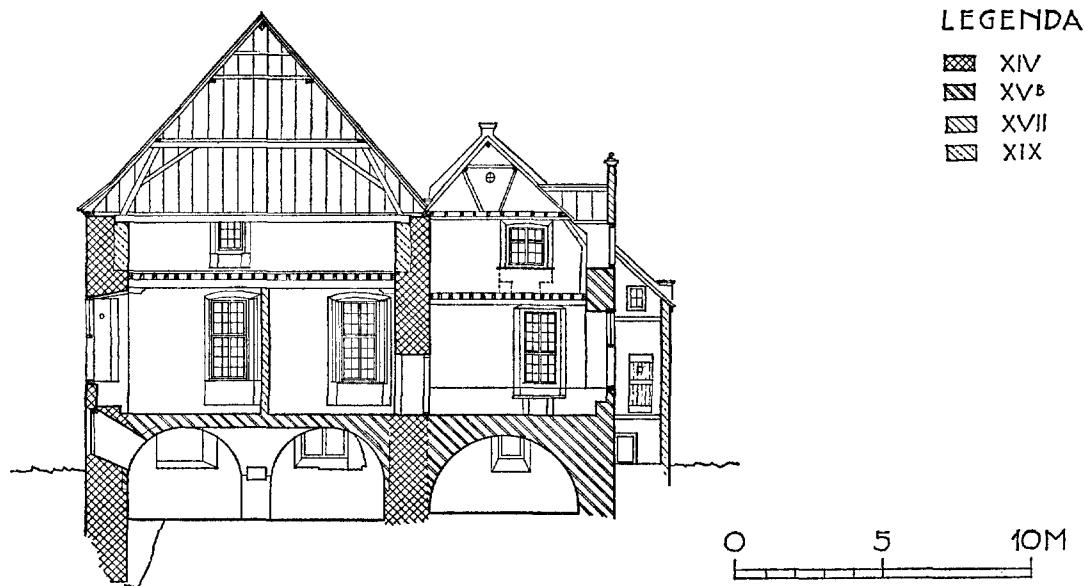

Fig. 5. Huis Doddendaal, dwarsdoorsnede CD, naar opmeting van Architectenbureau D. Wijma, Velp. (Tekening Monumentenzorg, H. W. van der Voet).

bedoeld zal zijn. Deze ommuring maakte de gracht direct om het gebouw natuurlijk overbodig. De walmuur is grotendeels nog aanwezig (wel is er nogal wat aan hersteld door de eeuwen heen) en in het zuidelijk gedeelte bevindt zich nog één schietnis. Van drie ronde hoektorens, op het zuidoosten, zuidwesten en noordwesten, zijn de funderingen teruggevonden bij het archeologisch onderzoek. Een mogelijke vierde toren op rechthoekige grondslag komt voor op de plattegrond van 1599.

Oostelijke aanbouw en traptoren

Na de aanleg van de ommuring en demping van de gracht, werd verdere bebouwing hierbinnen gemakkelijker. Als eerste werd vermoedelijk de oostelijke aanbouw tegen de romp geplaatst (afb. 13). Gezien de muurdikte, van *c.* 1,00 m, lijkt dit aannemelijk. De plattegrond van 1599 vertoont overigens een wat kleinere aanbouw. Nadat de aanbouw was geplaatst, bouwde men hiertegenaan een traptoren. De traptoren is namelijk niet in verband met de aanbouw gemetseld. Als bouwtijd kan *c.* 1500 worden aangenomen, daar de trap treden in de kelder en boven in de toren stellig nog een middeleeuws karakter bezitten. Ditzelfde geldt voor de steeds haaks op elkaar geplaatste gewelfjes in de toren.

De kelder onder de aanbouw heeft een noord-

zuid lopend tongewelf en wordt verlicht door een venster in de noordmuur; de huidige toegang, in de zuidmuur was oorspronkelijk ook een lichtopening (ook nog bij De Haen). Via een muurtrap, die later is ingehakt in de oude rompmuur, is de kelder te bereiken vanuit de traptoren. Nergens vond men sporen van een tussenmuur, zoals die wel op de verdiepingen voorkomt. Op de plattegrond van 1599 staat een schouw aangegeven centraal in de oostmuur; dit is wel bewijs genoeg dat hier dus geen oost-west lopende tussenmuur geweest kan zijn in de oorspronkelijke opzet.

Op zoek naar sporen van deze eventuele schouw werden op de verdieping enige loodvoegen blootgelegd, die verband zouden kunnen houden met een schouwboezem. Verder is gebleken dat het middelste venster op de begane grond geen ontlastingsboog heeft, terwijl de twee buitenste dat wel hebben. Dit venster kan dus door de schouw heen gebroken zijn, mogelijk in de 17de eeuw.

Van de zuidelijke vensters van de aanbouw werd het onderste waarschijnlijk gedicht, toen het zojuist genoemde venster werd ingebroken, en het bovenste eerst in de 19de eeuw. Oorspronkelijk zal de aanbouw afgedekt zijn met een lessenaarsdak, zoals ook De Haen het nog weer geeft. De aanwezigheid van een secreetkoker

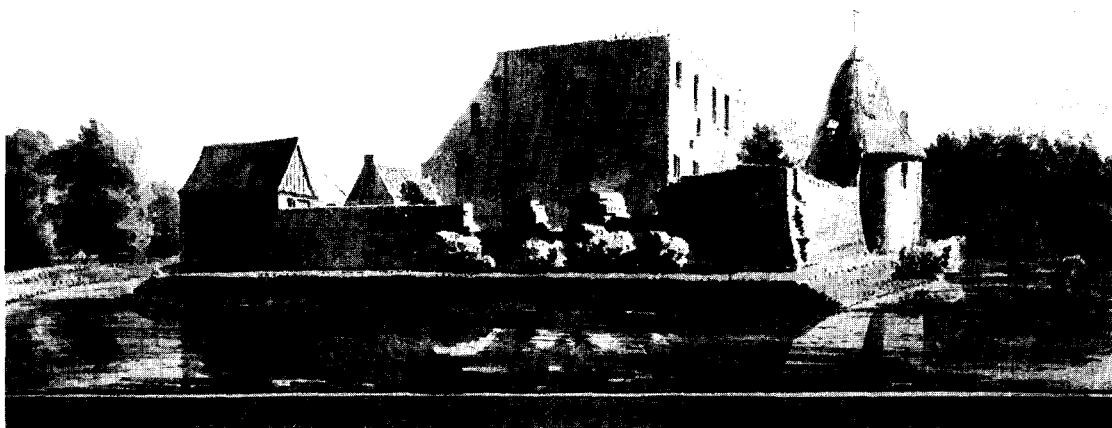
Afb. 4. Huis Doddendaal vanuit het zuidoosten in 1731. Gewassen pentekening door A. de Haen.
(Gemeente Museum Arnhem)

Afb. 5. Huis Doddendaal vanuit het zuidoosten.

(Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 6. Huis Doddendaal vanuit het noordwesten in 1731. Gewassen pentekening door A. de Haen.
(Gemeente Museum Arnhem)

Afb. 7. Huis Doddendaal vanuit het noordoosten.

(Foto Monumentenzorg, 1956)

Afb. 8. Portret van Johan van Stepraedt (gestorven 1628), olieverf op doek, anoniem meester, gedateerd 1619, huis Doddendaal Ewijk.

(Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 9. Portret van Maria van Dordt (gestorven 1638), olieverf op doek, anoniem meester, gedateerd 1619, huis Doddendaal Ewijk.

(Foto Monumentenzorg, 1974)

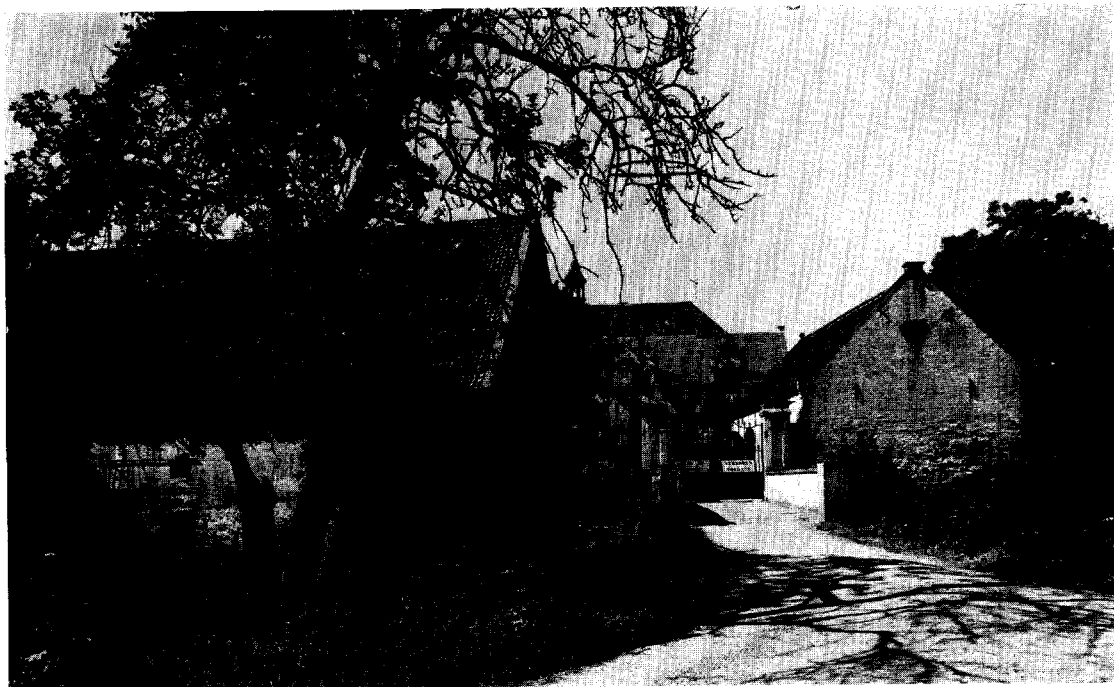
Afb. 10. Portret van Dirk Johan van Stepraedt door G. J. Palthe, 1729, gesigneerd op de achterzijde. Collectie Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, Cannenburg te Vaassen.

(Foto D. van Beurden en Iconographisch Bureau)

Afb. 11. Portret van Maria Agnes van Stepraedt, dochter van Dirk Johan van Stepraedt, gehuwd met W. C. van Doornick, door G. J. Palthe, 1729, gesigneerd op de achterzijde. Coll. Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, Cannenburg te Vaassen.

(Foto D. van Beurden en Iconographisch Bureau)

Afb. 12. Huis Doddendaal met de bouwhuizen vanuit het oosten, vanaf de oprijlaan.
(Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 13. Huis Doddendaal vanuit het noordoosten.
(Foto Monumentenzorg, 1974)

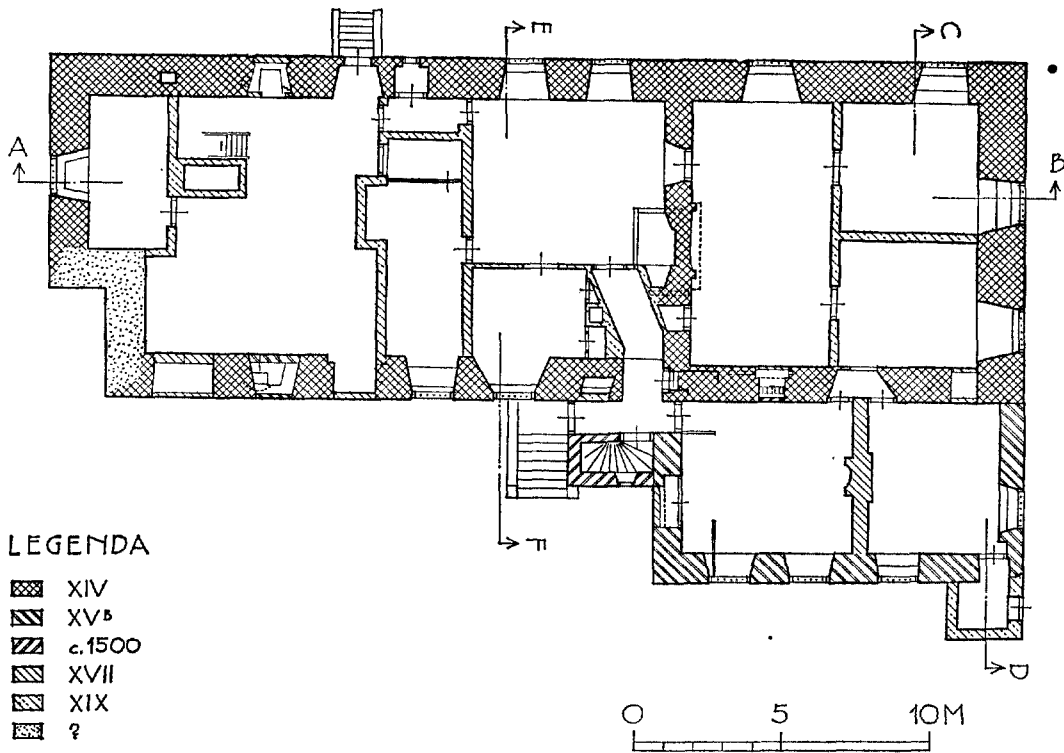

Fig. 6. Huis Doddendaal, plattegrond begane grond, naar opmeting van Architectenbureau D. Wijma, Velp. (Tekening Monumentenzorg, H. W. van der Voet).

tegen de noordoosthoek in deze vroege periode moet niet worden uitgesloten.

Zuidelijke aanbouw

Op de tekening van De Haen van de voorgevel, zijn duidelijk sporen van een tegen de zuidkant aangebouwde vleugel te zien (afb. 4). De door hem aangegeven details zijn nu echter niet meer zichtbaar: de sporen van de daklijn zijn bij de afbraak van de muren verdwenen en de sporen van een tongewelf werden waarschijnlijk door regen en wind uitgewist, daar dit met een koude voeg tegen de oudere muur heeft gezeten. Het rookkanaal en enige balkgaten zijn vermoedelijk in dezelfde tijd dichtgezet. Bovendien zijn alle onregelmatigheden onder de pleisterlaag verdwenen. Bij het archeologisch onderzoek bleek dat de muren van de verdwenen aanbouw (c. 90 cm dik) van secundair materiaal waren vervaardigd en erg ondiep gefundeerd waren (fig. 2, afb. 17). In de aanbouw werd een waterput aangetroffen. Vanuit de grote zaal heeft men destijds een door-

gang naar de aanbouw gemaakt, zuidelijk van het door het rookkanaal gehakte venster.

Aan de andere kant van dit venster bevindt zich een dichtgezette doorgang. Wellicht is deze als hoofdtoegang in gebruik genomen, toen de oudste toegang niet meer te gebruiken was, dus ná de bouw van de oostelijke vleugel en de traptoren. De hoofdingang in de traptoren, zoals De Haen aangeeft, zal waarschijnlijk veel later zijn aangebracht. Het is mogelijk dat deze zuidelijke toegang op de plaats van een voormalig venster werd ingebroken.

Deze vleugel is geen lang leven beschoren geweest, want op de plattegrond van 1599 komt hij al niet meer voor. De bouwtijd zal ongeveer de tweede helft van de 15de eeuw geweest zijn en de verwoesting ervan kan in 1528 al hebben plaatsgehad, toen de Doddendaal door opstandige inwoners van Nijmegen is bestormd.

De verwoestingen in de 16de eeuw

De tweede van Stepraedt, Dirc, die in bezit van

DE DODDENDAAL TE EWYJK

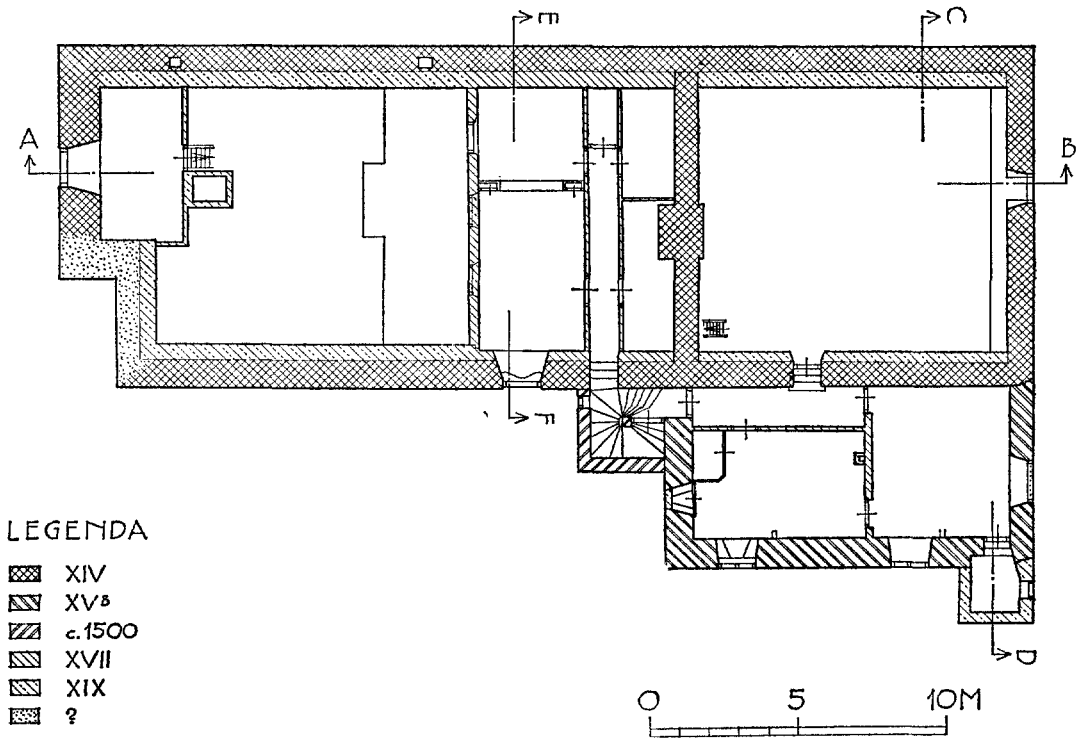

Fig. 7. Huis Doddendaal, plattegrond verdieping, naar opmeting van Architectenbureau D. Wijma, Velp. (Tekening Monumentenzorg, H. W. van der Voet).

de Doddendaal was gekomen, in 1515²⁸, verkoopt in 1526 het kasteel aan hertog Karel van Gelre²⁹. In verband met de transactie werd een inventaris opgesteld³⁰, waarin een brouwhuis is vermeld en „vur der bruggen ein roesmolen”. Op zolder en in de kelder bevindt zich een redelijke voorraad bestaande uit meel, haver, bier, boter, spek en gepekeld vlees. Blijkbaar had Dirc van Stepraedt niet al zijn huisraad meegenomen, want er wordt genoemd: „Item in den zaedel twee lange taeffelen mit bancken aen beyden zijden, noch eyn hoege sitten ind eyn kleyn sitten ind eyn vierkante opgeslagen taeffele.”. Zelfs blijkt uit de opsomming dat Dirc met enige spijt had achtergelaten: „eyn groit nye vytgesneden trysoir mit eynen averheemsell daer mit die kaemer verziert is, die zij gerne mit genaemen hadden . . .”. Alle bedsteden bleven achter: „in den staetkaemer eyn groet bedstede myt eyn bedde ind sijn tobehoere ind myt heemsel ind gardinen”

en verder „op ten anderen kameren . . . vijff bedsteden soe klein ind groet in de huysse guet ind quaet”. Bij de verkoop was ook inbegrepen „eyn paer zwaenen mit soeven jongen”. Op zolder ligt nog „1½ herynckton, haicken, cruyt ind III kyntken knipcruyt³¹ mit evenich zevell ind salpeter”. Als huisbewaarder wordt Walter van Well aangesteld en hij mag tien mannen aannemen om de bewaking van het huis op zich te nemen.

Hoewel Karel van Gelre in deze tijd op redelijk goede voet stond met de Nijmegenaren, hebben zij toch in juli 1528 een plundertocht ondernomen om de hertog van zijn sterkte te beroven en zo werd de Doddendaal verwoest: „Doe men die Doddendaell innaem, een deell van den burgeren in enen aeck daer gevaeren. Item enen aeck gehuertt, aen Arnt Pieck ende Geryt die Wijze myt vuell burgeren in voeren nae den Doddendaell. Als nu den Doddendaell gebrant was . . .”

²⁸ Archief Vornholz, Inv. nr. 690.

²⁹ Archief Vornholz, Inv. nr. 691.

³⁰ G. van Hasselt, *Gelders Maandwerk* I, 102 e.v.

³¹ Een soort van buskruit, voor een knipbus, d.i. een handbus of vuuroer (J. Verdam, *Middelnederlands handwoordenboek*).

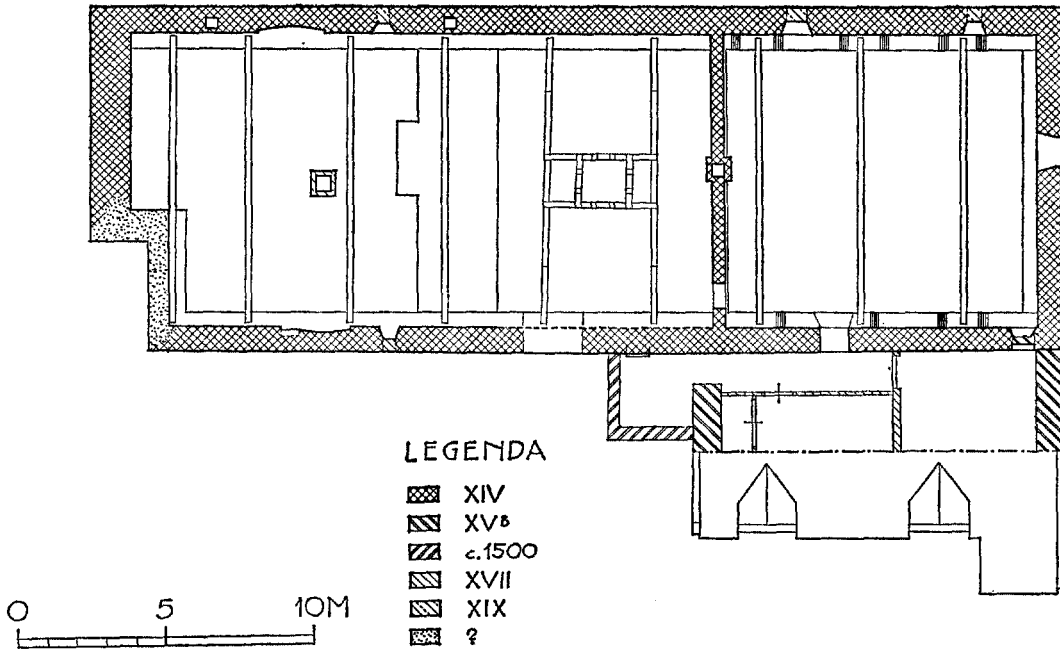

Fig. 8. Huis Doddendaal, plattegrond c. 2 meter boven verdieping, naar opmeting van Architectenbureau D. Wijma, Velp. (Tekening Monumentenzorg, H. W. van der Voet).

werd er voor 4 gulden en 8 stuivers bier gedronken. Op 12 en 19 juli werden betalingen gedaan voor het afbreken der muren: „gehadt 2 tonnen biers, die geschiet sijn op ten Doddendaell, doe ons luyden den affbraecken ende yngenomen hadden”³².

Op 1 september 1528 verkoopt hertog Karel het voor hem waardeloos geworden kasteel, dat „verbrant ind werlois licht”, weer aan Dirc van Stepraedt en zijn vrouw Agnes van Doornick³³ en de belening volgt hierop op 17 december 1529³⁴. De Doddendaal is vanaf dat moment een „open huys” voor de hertog³⁵. Het is goed mogelijk dat Dirc van Stepraedt zich intussen in de stad Nijmegen had gevestigd, waar hij in 1535 het burgerrecht verwerft³⁶. Het stadshuis van de Van Stepraedt’s heette eveneens Doddendaal en vanaf 1587 vindt men deze naam ook in gebruik voor de straat waaraan het huis stond; deze straat heette vroeger „alden graft”, omdat hij ter plaatse van de voormalige gracht om de stad was ge-

legen. Niet eerder dan 1597 wordt het huis zelf pas vermeld in een raadsbesluit, maar vermoedelijk heeft het er al langer gestaan. Over de omvang van dit huis krijgen we een indruk uit de verkoopacte van 23 december 1629, wanneer Diederik van Stepraedt, heer van Walbeck, verkoopt aan Joost van Haeften en Sibilla van Eck: „Zeker huis en hofstad met plaats, put en hof, mitsgaders ledige plaats naast dat huis met een geerhoek uitspringende, staande en gelegen achter het conventd van den Hessenberg, genaamd het huis Doddendaal”. Het huis is o.m. afgebeeld op de stadsplattegrond van Nijmegen door Joan Blaeu³⁷.

Rond 1580 speelt de Doddendaal opnieuw een rol in de oorlogshandelingen om Nijmegen. In 1580 gaat er een „gesant aen den Doddendael om het huis to besichtigen und af te brecken”³⁸. Misschien hadden de Spanjaarden een oog op de versterking, die na de eerste verwoesting natuurlijk nog een militair gunstig gelegen positie had.

³² H. D. J. van Schevichaven, „Nymegen en Karel van Egmond”, *Bijdragen en Mededelingen Gelre IV*, 1901, 29.

³³ Archief Vornholz, Inv. nr. 692.

³⁴ Archief Vornholz, Inv. nr. 693.

³⁵ „Register op de Leenaktenboeken”, 36.

³⁶ H. D. J. van Schevichaven, *Oud Nymegens straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, Nijmegen 1896, 43.

³⁷ Joan Blaeu, *Toneel der Steden van de Vereenigde Nederlanden met hare beschrijvingen*, Amsterdam 1649.

³⁸ Gorissen, o.c., 16, noot 14.

PUBLICATIE

De Hooghwelgebore Heer H: A: BARON VAN NAGELL, Vry Heer van Doddendaal, Heer van Vornholtz, Slangenborg en Neyenbeck, geheyme Raed van Zyn Ceurvorstelyke Doorl: van Ceulen, groot Drostard des Ampts Stromberg; en die Hooghwelgebore Vrouwe JOANNA ELISABETHA Baronesse van DOORNICK, zyn voornemens in den Ampte van Overbetuwe in het Dorp Lent ten huize van Gerhardus Krienen, op den 18. Juny 1771. des voormiddags præcis ten 10 uuren te doen inzetten, en op den 18. July daaraanvolgende te laten gaan den finalen toeslagh over derzelver Hooge en Vrye Heerlykheid Doddendaal, met zyn Heeren Huys, Gragten Hoff en Boomgaarden, eyke en ype Plantagie privative, Jagt en capitale Vissereyen Salm en Prikken vangst op de Wahl, het recht van begevinge der Vicarie gefundeert in de Kerck van Ewyk, voorts het Veer over de Whaal, considerabele Tiend, Erfpagt- en Thinlen en verdere regalien, met zyn ondergehorige Bouwhoff Hoffsteden en Landeryen binnen dyks, neffens een grote partey Uiterweerden en Rysweerden, by yder der Percelen specificq opgegeven, te samen gelegen in het Ryk van Nymegen onder het Kerspel Ewyck, ongeveer anderhalfuur van de Stad Nymegen, zynde ten deelen allodiael en ten deelen Lheenrocrigten Zutphenen Rechten aan den Furstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Zullende de Veyling daar van geschieden in Percelén en ook in Massa.

1. Parf. De hoge Heerlykheid Doddendaal, beneffens een Lheencamer privative Jagt in de Heerlykheid. Begeving van een Vicarie in de Kerck van Ewyk, een kelder off grafftede in de Kerck aldaar. Het recht van Salm en Prikken vangst op de Whaal.

Het recht en genot der Ryder guldens 44. Theins hoender, met het recht van verboeken der naamen in cas van alienatie off versterff.

Behorende verder tot dit Perceel het Huis Doddendaal met zyn schuuren en gragten, binnen en buyten hoven en boomgaerden, als den Byboomgaard kersewal, het hufken en den ouden Boomgaard.

3 Mergen een hond Bouwland den Wingerskamp. Tient vrey.

Het jonge opgaande Eyke Bosch daar naaft aan.

Den Toorn Pas. De Pas in 't Reyreck en het geerhoekje.

Het zogenaamde grote Bosch de quelling off Walbeeksbosch, met de ypen Allée langst de Queldam.

De Mofse Waey met zyn Visserey en willige pas. Zynde zoo verre aan Verkopere toebehoort met palen afgebaakt.

De Backovenle-Waey met de Visserey en willige pas.

Valkenburghs Huis, Schuur, Bergh en Boomgaard, met de Wyde de Laak groot omtrent 1. merge 5. hont.

7. Mergen 1. hont Bouwland, genaamt 't Rot.

5. Merge Bouwland genaamt den ouden Weyer, Tient vry.

Beneffens de willige pas op den ouden Weyer.

De oude Weyerse off Doddendaelse Waay met zyn bepoting.

Drie uiterweerden genaamt de kleine Pol, grote Pol en Rysweerd, in verponding aangeslagen op 17 mergen 2. hont

Een Erfpagt uit het Erf de Zwaan doende Jaarlyks 6 gl. 6 st. neffens de willige pas voor en agter de Zwaan.

2. Perc. 2. Merge 5. hont Bouwland, genaamt de Ravens Hoftert.

3. Perc. Het Ruitersland met het Boomgaartje groot 5. merge 2. hont.

4. Perc. De Scheve Hoftert, zynde 1. merge 4. hont Bouwland.

5. Perc. De Hoge Hoftert, zynde 2. merge Bouwland, met de halve bepoting op 't fraatje, voorts met het Elle pasje tuschen dit Perceel en het 3.

6. Perc. Den Heffen Hoftert, zynde 2. merge 4. hont Bouwland, met den Blatenplak en de daar op staande zwaare Eyke Boomen.

7. Perc. Het Huis en een akker Tabaksland, thans bewoond by Laurens Parquin met 1. merge 4. hont Bouwland den Brughkamp, en met nog 1. merge 2. hond Bouwland, genaamt Eytjen Tyssen Hoftert.

8. Perc. Het Vheer over de Whaal aan den Beertfen Dam met zyn Vheerhuis neffens een Uiterweerd genaamt den Beertveerd, als mede 1 part in een uiterweerd bovenen aan het Vheerhuis gelegen met een Voetveer aan den hoek van Winffen.

9. Perc. De gerechte halfcheid der Uiterweerden Rysweerden Willige passen Rietbanen en capitale Vissereyen als anders.

Waarvan de wederhelste aan den Hooghwelgeb. Heer Baron van Romberg Heer van Winffen toebehoort.

Zynde de onverdeelde Weyweerden met den aankleven van dien voor het geheel in verponding aangeslagen op 117. mergen 1. hont 16. roeden.

En de Rysweerden in het geheel op 28. mergen 15. roeden.

10. Perc. Een gerecht derde part van den gehelen Groven of Koorn Thieud onder Ewyk en Doddendaal.

11. Perc. Een allodiale Hoffstede op de zogenaamde Vcluwe, bestaande uit Huis, Hof, Boomgaard, Bouw- en Tabaksland, leggende maar voor 1. merge in de lasten aangeslagen.

Verder zullen de voorschreve Elf Parceelen te samen en in eene massa worden geveyt.

Zynde de voorgemelte Goederen met derzelver Luften en Lasten breder by de Conditien van Verkoopung uitgedrukt.

Dewelke, neffens eene specifique staat der Jaarlyxe Revenues daaglyx kunnen gezien werden; ten Huize van Mr. J: J: van Wanraey, wonende te Arnhem. Offte by den Rentme. Joseph Hendriks wonende op den Huize Doddendaal, by welke laatsge melte de Gegaedigdens mede aanweziginge kunnen bekomen.

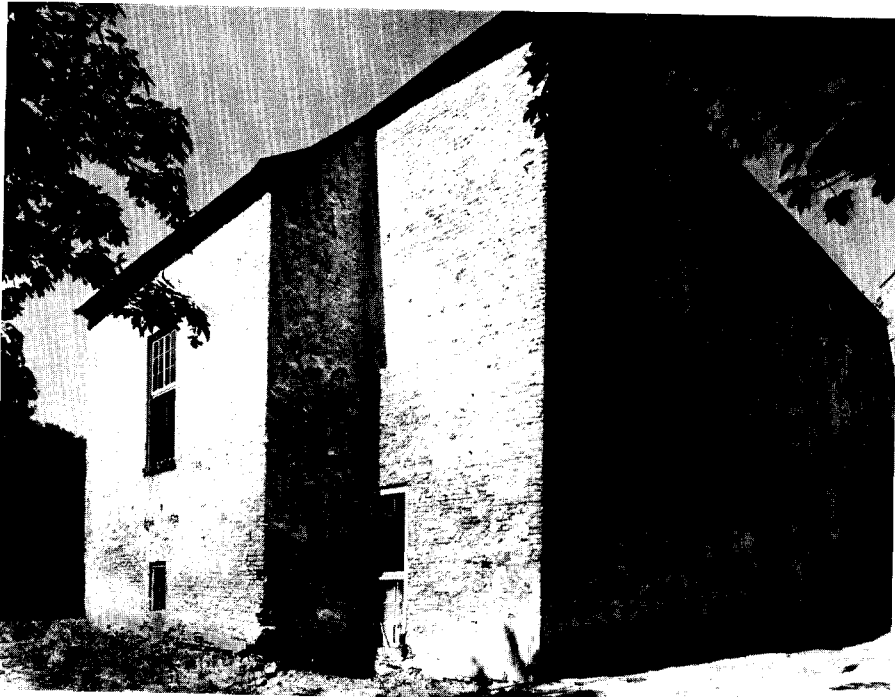
Zegget Voort.

Te ARNHEM, Gedrukt by G: VAN VLEUTEN, Boekdrukker in de Koningstraat. 1771.

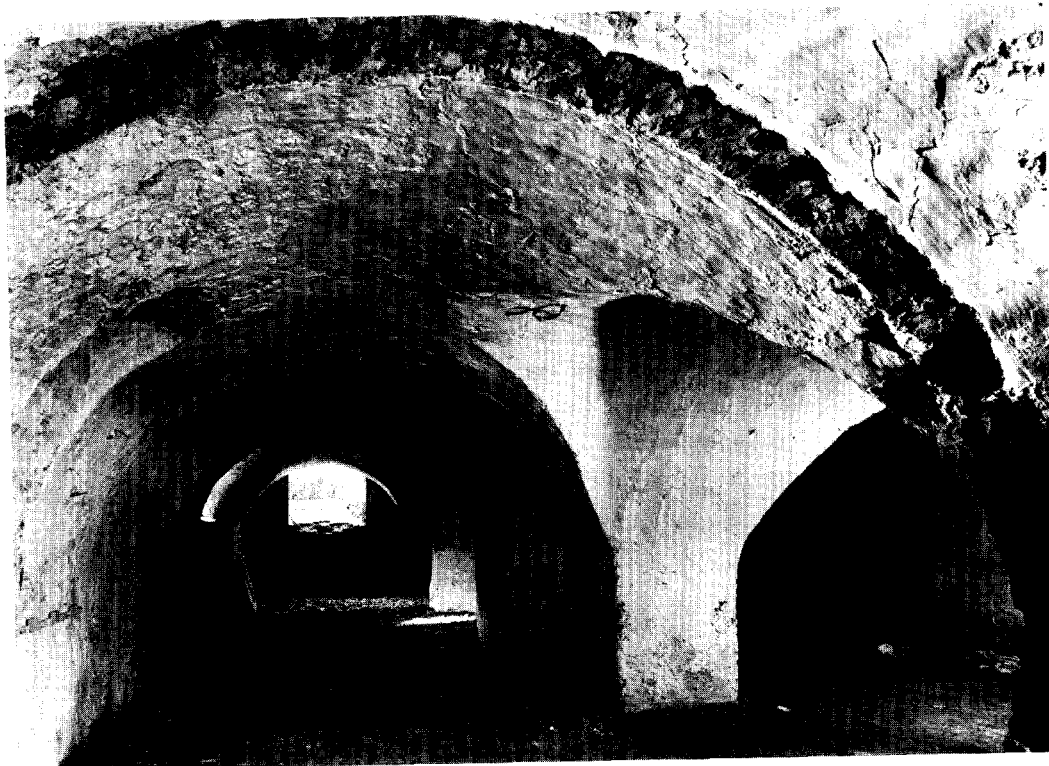
Fig. 9. Aankondiging van veiling van het huis en goed Doddendaal in 1771. (Archief Vornholz, Inv. nr. 711. Rijksarchief Gelderland, Arnhem).

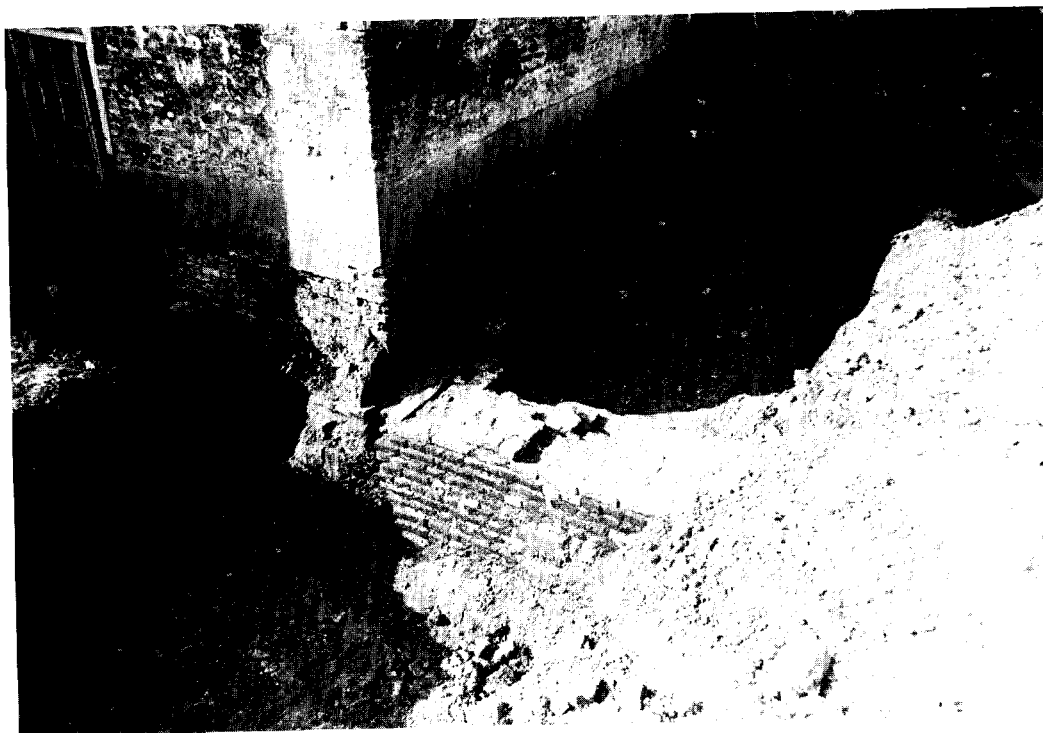
Afb. 14. Huis Doddendaal, vanuit het noordwesten. (Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 15. Huis Doddendaal vanuit het zuidoosten. (Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 16. Huis Doddendaal, noordelijke kelder, de voormalige schuilkerk, gezien naar het noorden.
(Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 17. Huis Doddendaal, opgraving zuidelijke aanbouw. (Foto K. J. Meindersma, 1974)

Zij konden van hieruit Nijmegen onder druk zetten. Wat er precies is gebeurd, is niet duidelijk, want in 1582 wordt het huis Doddendaal door een vijandelijk leger bedreigd: „Ende alsoo den vyandt den IIIen Juny 1582 sich begaff in Maes ende Wael, aldaer veroverende 't huys Batenburch, ende de sprake was, hij wolde rucken voor 't huys Doddendael, heeft de voorschreven heer" (Reyner van Stepraedt) „met alle wyt gevoirdert die van Nymegen ende Arnhem, om eenighe soldaten noch te becommen benefens den geenigen die daer op waren tot bewaringhe ende bescherminghe desselven huys" ³⁹. Waarschijnlijk is er niets gebeurd in 1582, gezien een hernieuwde poging om de Doddendaal in handen te krijgen in 1584: „... datt der viandtt desenn nacht dat huis tho Doddendaell durch verrederye des darup gelegen hebbende leutenants unnd eines soldaets soll ingcregen hebben, dann is unnsen burgemeisteren die verrederye durch einen, der sich sulx mit had unndernommen, unntdecktt unnd den anschlach des viandts unfruchtbar gemacktt". De namen van deze mannen, die het verraad ontdekt hebben, zijn de gebroeders Hendrick en Silverschoon van Deventer ⁴⁰. Helaas was deze moeite tevergeefs, want begin 1585 koos Nijmegen toch de Spaanse zijde. Ook de Doddendaal stond na die tijd onder bevel van de Spaans gezinde kapitein Boel, hetgeen blijkt uit het eerder genoemde geschrift van Adrianus van Meerbeeck. In 1590-1591 werd door Maurits de stad Nijmegen belegerd en tijdens een der veldtochten werd het huis Doddendaal zwaar beschoten, waarna „den capiteyn Boel... de schanse (heeft) overghegeven". Vervolgens werd „Dat fort... van den prince Mauritius verbrandt...". Het feit dat Boel de Spaanse zaak had bevochten, moest hij bekopen met de dood.

Het is niet erg waarschijnlijk dat in deze, nogal woelige periode het kasteel door de Van Stepraedts bewoond werd. Bovendien was het huis in de stad natuurlijk veel comfortabeler dan het half in puin liggende oude kasteel. Zo is het ook te begrijpen dat er in die tijd geen pogingen zijn gedaan het huis weer op te bouwen.

Verbouwing in de 17de eeuw

In ieder geval wordt de Doddendaal na de troe-

³⁹ Archief Vornholz, Inv. nr. 708.

⁴⁰ Bericht van de magistraat van Nijmegen aan het Hof van 20 juli 1584 (Brieven van het Hof met het kwartier van Nijmegen no. 9455). Uit: J. S. van Veen, „Krijgsbedrijven in de omstreken van Nijmegen in het jaar 1584", *Bijdragen en Mededelingen Gelre* XXX, 1927, 231.

belen door Johan van Stepraedt bewoond. Hij was er in 1587 mee beleend, maar kreeg met zijn broers en zusters ruzie over de erfenis. Na een proces werd tenslotte vastgesteld in 1604, dat hij de erfgenaam werd van „huys ende heerlickheit totten Dodendaell, mit den cingelen, wallen, grafften, kerckengiften, mannen van lehn ende voorts alle gerechtigheden als daer toe van oldts gehoeren, vermogens die lehnbriefen daer van sijnde, noch sall en vorder hebben alle andere lehngoederen (uytgenomen dieghene die hierna den jonghen broeders ende susters worden toegescheiden) ende sijn sesde part in de deylbaere goederen als tot die voorschreven heerlickheit van Dodendael van olts gecompteert hebben..." ⁴¹. De kaart uit 1599 (afb. 2) van de Doddendaal en omgeving behoort bij dit proces.

Door Johan van Stepraedt is in het begin van de 17de eeuw wel wat hersteld aan de Doddendaal, hoewel hij pas een begin maakte. Het meest voor de hand ligt dat hij de aanbouw weer woonbaar heeft gemaakt. Een datering werd afgeleid uit de vondst van gehengen aan de vensters in de dakkapellen van de aanbouw. Deze gehengen (fig. 10) zijn ook gebruikt voor de vensters van het weeshuis te Buren (bouw begonnen c. 1613) en de gelijkenis is zelfs zo groot, dat zij mogelijk door dezelfde smid vervaardigd zouden kunnen zijn ⁴². Uit deze periode dateren ook de balklagen met sleutelstukken uit de aanbouw. Uit een groot aantal rekeningen uit de jaren 1656-1662 blijkt dat toen het gebouw zo is hersteld als het door De Haen aan ons word is getoond.

Mocht de bewoning door Johan van Stepraedt nog in twijfel getrokken worden, zeker is dat hij in de Doddendaal is opgebaard geweest in 1628. Dit blijkt uit rekeningen van Geurt van de Wall, die „naer mijn vader sael. overlijden" het volgende heeft geleverd: „swart behancksel gedaen op den Dodendaell 247 ellen so baeij als laecken, comt voor yder el 1½ st." ⁴³.

Uit het proces van 1604 bleek dat het stads-huis te Nijmegen, dat in gemeenschappelijk bezit was, door de moeder van Johan van Stepraedt, Johanna van Voorst, werd bewoond (zij genoot het vruchtgebruik ervan na het overlijden van haar man Reyner van Stepraedt) ⁴⁴. Dit huis

⁴¹ Archief Vornholz, Inv. nr. 258.

⁴² Vriendelijke mededeling K. T. Meindersma, opzichter restauratie Doddendaal.

⁴³ Aantekenboekje van Dirck van Stepraedt, Archief Vornholz, Inv. nr. 330.

⁴⁴ Archief Vornholz, Inv. nr. 258, fol. 4.

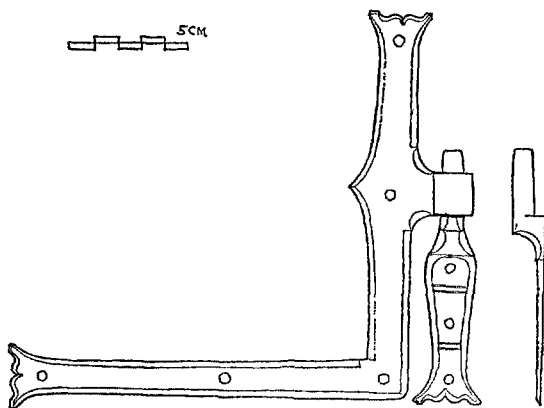

Fig. 10. Huis Doddendaal, vroeg 17de-eeuws haakgeheng van de verdieplingsvensters van de oostelijke aanbouw. (Tekening K. T. Meindersma).

wordt in 1629 door Diederik van Stepraedt, broer van Johan, verkocht. De weduwe van Johan, Maria van Dordt, blijft op de Doddendaal wonen tot haar dood in 1638. Blijkens haar testament woonden haar beide dochters bij haar⁴⁵. Haar zoon Reyner van Stepraedt was in 1629 beleend met de Doddendaal.

Van Johan van Stepraedt en Maria van Dordt en hun vijf kinderen, Reyner, Dirck, Catherina, Jan en Reiner, zijn portretten geschilderd, die altijd op de Doddendaal zijn gebleven, voor zover wij weten. Bij de recente verkoop van het huis, werden ook de portretten verkocht aan de heer Van Vliet. Reeds in 1958 werd door de Monumentencommissie der Provincie Gelderland⁴⁶ de aandacht gevestigd op de bijzonder slechte staat waarin de portretten verkeerden. De restauratie van de negen schilderijen is in 1974 gereed gekomen. De portretten van Johan van Stepraedt⁴⁷, zijn vrouw en zijn kinderen zijn alle gedateerd Ao. 1619 (afb. 8, 9).

Reyner van Stepraedt raakt danig in financiële moeilijkheden, mogelijk mede door verbouwing van het huis, zodat hij in 1655 een accoord met zijn broeder Dirck, heer van Indoornick, sluit⁴⁸.

⁴⁵ Archief Vornholz, Inv. nr. 287.

⁴⁶ „Verslag van de Monumentencommissie der provincie Gelderland 1956/58”, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LIX, 1960, p. XII-XIII.

⁴⁷ De portretten van Johan van Stepraedt en Maria van Dordt (gehuwd 1590) dragen de kwartierwapens van hun grootouders.

1 Hendrik van Stepraedt
2 Catherina van Gelre

1 Derck van Dorth
2 Johanna van Rossum

Er wordt afgesproken dat Dirck de administratie van de Doddendaal overneemt. Verder wordt bepaald dat zijn kinderen erfgenaam zullen zijn van de Doddendaal, daar Reyner geen kinderen heeft. Deze afspraak tussen de beide broers wordt beklonken door het overgeven van een ring, die de heer van Doddendaal van ouds in bezit heeft: „Ick Reiner van Stepraedt, heer tot Doddendael, deses onderteickent, aen mijn E. broeder Diderick van Stepraedt, heer tot Indoornick etc. op dat onderschreven, overlanght eens groten golden rinck off signet, hercomende van ons zaelige overbestevaeder, zaelige Hendric van Stepraedt, mit eenen bloetsteen mit silver omset off beringht, mit sulcken conditien ende versoeck dat mijn E. broeder als nu sijnde mijnen enige erfgenamen ende besitter van den Doddendael, desen rinck mitten bloetsteen sal beholden ende erven op sijn weled. oltsten soon, ende besitter van den Doddendael, ende soo ad infinitum successivelick commen ende vallen op ten besitter van den Doddendael, oirconde mijn handt ende onerteickening op ten Doddendael, den twentichsten Martii anno sesstienhondert en sesenvijftich alden stijlls”. Ondertekend: „Reiner van Stepraedt, den Doddendael, 1656”⁴⁹.

De door Dirck verzorgde administratie levert zeer waardevolle gegevens over de bouwactiviteiten in de jaren 1656-1662. Het blijkt dat Dirck op en neer reist tussen zijn huis en de Doddendaal: „4 maart 1656 sijn wij van 't Loo” (bij Apeldoorn) „op Nimmegen ende op Doddendael gereyst en de 21 dito wederom gekeert”⁵⁰.

In 1656 herstelt Lambert de metselaar het bouwhuis, dat op instorten staat en later wordt hij betaald voor het „dichtmaecken van de goeten boeven dye koecken ende dye goete int melckhuys”; dit is misschien de naast de keuken gelegen aanbouw in de „holle kies”. 2000 IJsselsteentjes worden aangevoerd en uit Nijmegen „noch kleyne witte, gele ende groene steentjes”. „Hendrick Hermenss. schipper tot Wynssen heeft . . . uyt Hollandt gebracht 30 deelen”. In 1657 worden „toorn ende bouhuys” gedekt door Peter Jandsen. Uit Nijmegen komen „300 solder-

3 Johan van Rechteren, 3 Johan van der Wees
gend. van Voorst

4 Maria van Wittenhorst 4 Maria van Varick
Ontleend aan W. J. d'Ablaing van Giessenburg en P. A. N. S. van Meurs, *De ridderschap van het kwartier van Nijmegen* (1899), p. 29 en 71.

⁴⁸ Archief Vornholz, Inv. nr. 333.

⁴⁹ Archief Vornholz, Inv. nr. 332.

⁵⁰ Archief Vornholz, Inv. nr. 334.

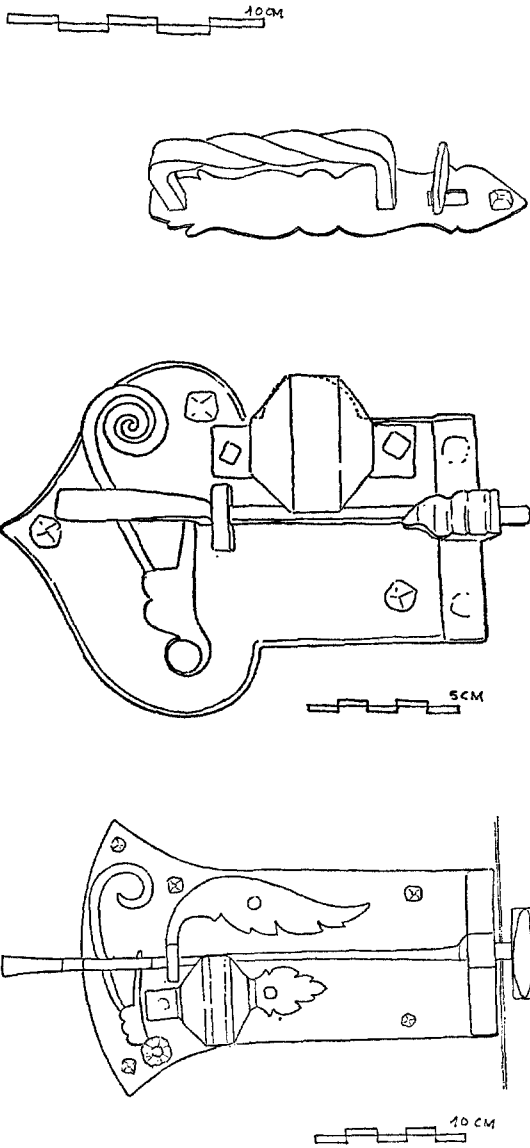

Fig. 11. Huis Doddendaal, vroeg 17de-eeuwse klinklichter en twee vroeg 18de-eeuwse grendelsloten. (Tekening K. T. Meindersma).

negelen en 100 lastnegelen". Hermen Jansen levert „16½ paer duiven". Of deze voor de consumptie waren bestemd blijkt niet. Misschien houdt de rekening uit het voorjaar van 1658 „Noch hebben wij in den lenten 1658 op den Doddendael gehaelt 2 koyen..." verband met de duiven. In ieder geval tekent De Haen een duivenhok tegen de voorgevel van het huis. In

1659 werkt Lambert de metselaar aan het „brauwhuys" en „Peter den decker" dekt „den toorn op 't bouwhuys".

In 1660 worden apart enige posten van „uyt-gaeven dye gedaen is tot het timmeren aen den Doddendael" opgesomd: „Gijsbert Ottjens ende Paewels Hoeben, holtsaegers", worden betaald voor „25 daegen saagen van 't raamholt ende ribben aen de Doddendael"; er wordt veel kalk aangevoerd en de metselaar Derck werkt met een opperknecht 64 dagen; Jan van Megen verdient F 75-17-8 met „tehelpen die timmerluyden, ende oock die metselaers om steen schoon te macken"; tenslotte levert „mr. Gerrit Alberts. leydecker toe Nymmegen... 33 poont loot ende 2½ pont soldyer" om „die gaeter dicht toe macken boeven het nyen getimmer". Kennelijk heeft men gebruik gemaakt van voorradige bakstenen, want in dit jaar zijn geen stenen aangekocht, terwijl er toch bijzonder veel werd gemetseld.

In 1661 worden de werkzaamheden aan het „nye groot salett" voortgezet: de houtkoper Hendrick Gijsen levert voor 100 gulden dennehout en planken; er wordt lijnolie en verf gekocht om de deuren en ramen mee te verven; Jan Verheyden bestelt twee korven Frans glas in Rotterdam, dat niet genoeg bleek te zijn, zodat uit Nijmegen nog „fijn ende onfijn" glas werd gehaald; meester Hyeronimus, schrijnwerker uit Nijmegen, levert 12 glasraampjes voor de kelder en drie dubbele glasramen voor het nieuwe „groot salett" en ook nog een paar voor de toren; ook Derck, de metselaar, werkt nog 24 dagen met drie knechten. Behalve over het salet, waarvan nog niet duidelijk is welk vertrek dit is, wordt er gesproken over „aarde, steen en gruyts van steen", dat uit de kelders gekruid is en in het bijzonder uit de kelder onder het bakhuis. Vermoedelijk gaat het hier om het zuidelijke keldergedeelte onder de „holle kies", dat waarschijnlijk lang zonder kap heeft gestaan en dus aan alle weersinvloeden onderhevig was. Het is mogelijk dat deze kelder weer in gebruik genomen moest worden in verband met de vestiging van de schuilkerk in het noordelijk keldergedeelte. Merkwaardig is dat nergens in de rekeningen over de schuilkerk wordt gesproken, hoewel in 1661 (zie boven) 12 glasraampjes werden besteld voor de kelder.

In 1662 komen weer veel rekeningen voor van materiaal (estryken voor melkkelder, lijnolie, zand, cement, kalk, klinkertjes, groene en gele steentjes, grauwe steen, hout, IJsselsteentjes) en arbeid (strijken van het pannendak, de timmerman Thoenis Arissen, de smid sal. Huybert

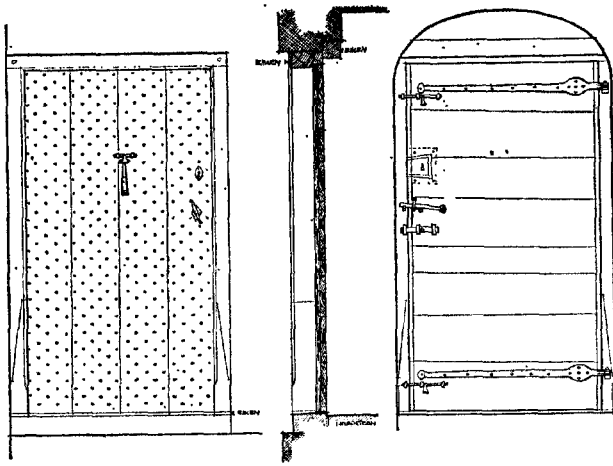

Fig. 12. Grenehouten toegangsdeur in de traptoren met origineel hang- en sluitwerk en eikehouten kozijnen in het huis Doddendaal. (Tekening K. T. Meindersma).

Muller, de apotheker Hendryck van den Bergh, meester Hendrick Redelaer voor verfwerk, Peter en Evert de metselaars e.a.). In de zomer wordt geveerd aan deuren, maar ook aan de nieuwe trap en de zolder in het nieuwe gemak. De nieuwe trap werd, zoals bij de restauratie is gebleken, over de oude heen gebouwd, want de oude treden zijn deels eronder teruggevonden. Deze vernieuwing aan de oude trap was nodig om de verdieping van het verbouwde middengedeelte van het huis te bereiken; de verdieping lag een stuk lager dan de middeleeuwse verdieping, zodat de oude trap niet meer klopte. Het bovenste gedeelte van de trap werd door een deur van het vernieuwde trappenhuis afgesloten; de situatie is sindsdien niet meer veranderd. Het nieuwe gemak kan een vervanging van een ouder zijn. Het leidt geen twijfel dat het hier de door De Haen weergegeven gemakstoren betreft, die aan de noordoostzijde van de aanbouw staat.

De toren, die steeds voorkomt in de rekeningen uit de 17de eeuw, is de zuidwestelijke hoektoren van de oude ommuring. Deze toren is steeds blijven staan en werd pas afgebroken na 1825, want op de toen vervaardigde kadastrale opmetingen staat hij nog. Waarvoor de torenkamers gebruikt werden is niet bekend.

De ommuring zal in deze tijd wel wat zijn opgeknaapt, want die moet danig beschadigd geweest zijn na de aanvallen van 1528 en 1590. Op de tekening van De Haen van het huis aan de achterkant zijn wel nog gaten in de ommuring te zien. Op dezelfde tekening staan aan weerszijden van de brug twee gebouwen; het zuidelijke moet het bouwhuis zijn en het andere mogelijk

het brouwhuys, maar over het laatste bestaat be-
slist geen zekerheid.

In het huisarchief bevindt zich nog het bestek van een ophaalbrug (bijlage); dit bestek is op grond van het handschrift in de 17de eeuw gedateerd ⁵¹.

Beschrijving van het 17de-eeuwse huis

De verbouwingen waarvan in de archiefstukken sprake is, werden bij de restauratie grotendeels teruggevonden, omdat het huis naderhand vrijwel geen ingrijpende wijzigingen heeft ondergaan. Het oude hoofdblok is toen verdeeld in drie delen: de oude kleine zaal bleef ongewijzigd, van de voormalige grote zaal werd de noordelijke helft voor bewoning in gebruik genomen, waartoe er een oost-west lopende scheidingsmuur werd opgetrokken, en de zuidelijke helft kan als „deel” dienst gedaan hebben of als open binnenplaats.

De zaal kreeg een moer- en kinderbintenplafond en de reeds genoemde nieuwe schouw. Mogelijk werden de drie bestaande vensternissen vergroot, immers deze vensters zijn groter dan alle andere vensters in de rest van het gebouw, die nagenoeg dezelfde maten hebben. Het dak boven de zaal bestond uit twee lessenaarsdaken: één afhellend vanaf de noordmuur en één vanaf de zuidelijke muur, de oorspronkelijke scheidingsmuur. De daken kwamen samen in een zaggoot ter plaatse van de moerbalk van de noordelijke zaal. De nogal merkwaardige constructie kon worden afgeleid uit de toestand waarin de moer-

⁵¹ Archief Vornholz, Inv. nr. 714.

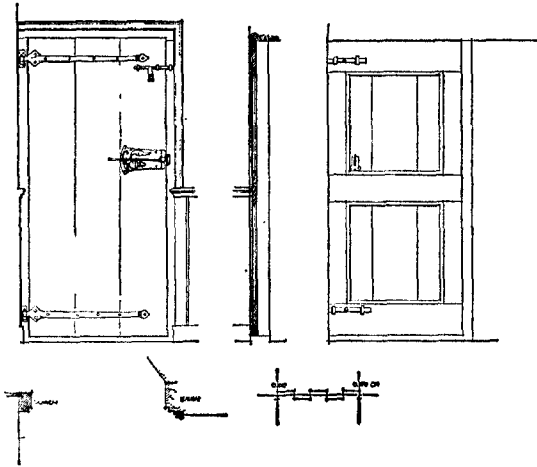

Fig. 13. Deur van de noordelijke kamer in de 15de-eeuwse vleugel op de begane grond in het huis Doddendaal met origineel hang- en sluitwerk en eikehouten kozijnen. (Tekening K. T. Meindersma).

balk werd aangetroffen, namelijk vrijwel geheel uitgehold door de lekkages van de zakgoot. Elke twijfel over de oorzaak van deze uitholling wordt weggenomen door een passage uit een brief van de metselaar Theunis van de Werth en de timmerman Geurt Stevens aan de heer Von Nagel tot Vornholz op 24 oktober 1792: „Dat onder andere allernootzakelijkst is, dat de lode tinning tusschen de twee swaere daken boven de groote zaal worde opgenomen en gerepareert, terwijl daer door, de swaere balk dwars door voornoemde zaal leggende, door verrotting dreigt te saken, waar door gevolg'lijk de twee daken op die balk staande in groot gevaar van in te storten zijn”⁵².

Het middengedeelte van het huis werd in gebruik genomen als keuken. De twee oude schouwen aan weerszijden van de zware tussenmuur, waren verbrand tijdens het oorlogsgeweld in de 16de eeuw. De brandsporen zijn duidelijk zichtbaar geworden tijdens de restauratie. Bij de wederopbouw in de 17de eeuw zijn op ongeveer dezelfde plaats weer twee schouwen aangebracht. De rookkappen rustten op twee balken, die door de muur heen waren gestoken en aan de uiteinden gekoppeld door een lange kapbalk. Op die manier hielden de twee kappen elkaar in evenwicht. Vondsten van afgezaagde balken met hetzelfde profiel, in de noordkant van de muur be-

vestigten dit. In een later stadium (19de eeuw) is de zuidoosthoek van de zuidelijke schouw weggebroken, ter plaatse van de toen aangebrachte schuinlopende gang. Ook hiervan werden de afgezaagde balken teruggevonden. De schouw in de keukenruimte werd waarschijnlijk in de 17de eeuw al betegeld, maar het is niet te zeggen hoe het uiterlijk van de noordelijke schouw in de zaal is geweest. De keuken kreeg ook een moer- en kinderbinten plafond. De vensters zullen (houten) kruiskozijnen zijn geweest, zoals De Haen weergeeft. In de nieuwe muur was een doorgang naar een ruimte ten zuiden van de keuken. Deze ruimte moet zich bevinden achter het meest zuidelijke venster, dat De Haen op zijn tekening weergeeft. Het zou misschien het „melckhuys” kunnen zijn, dat in 1656 in één adem met de keuken wordt genoemd. Dit melkhuis viel niet onder het dak van het middengedeelte en heeft vermoedelijk een eigen lessenaarsdakje gehad. Vóór de restauratie was dit aanbouwtje nog steeds als zodanig aanwezig in de „holle kies”, maar had geen dak meer. Vanuit deze ruimte kon water geput worden uit de put in de kelder, die zich eronder bevindt.

De verdieping boven de keuken kreeg licht door drie vensters, die in de nieuwe muur waren gemaakt (afb. 19); vóór de restauratie was het westelijke nog in gebruik en keek dus uit in de „holle kies”, de andere waren dichtgezet. Het gehele middengedeelte bezat een pannendak waarvan de nok noord-zuid liep.

In de oostelijke aanbouw werden beide verdiepingen voorzien van een oost-west lopende tussenmuur. Beneden werd, zoals reeds gesteld, tussen de twee bestaande vensters een derde aangebracht. Doordat men hiervoor de schouw had opgeofferd werd een nieuwe stookgelegenheid ondergebracht in de nieuwe tussenmuur. De Haen geeft slechts op één tekening een schoorsteen en dan nog op de verkeerde plaats.

In deze periode werden de twee bouwhuizen waarschijnlijk hersteld, de ophaalbrug vernieuwd en de zuidweststoren weer voor gebruik gereedgemaakt.

De Doddendaal als schuilkerk

Reeds in 1607 verscheen de eerste predikant in Ewijk en werd de Roomskatholieke eredienst verboden.⁵³ Het is echter niet duidelijk wanneer precies de Van Stepraedts's hun huis ter beschik-

⁵² Archief Vornholz, Inv. nr. 885.

⁵³ L. H. Chr. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch*, St. Michielsgestel 1872, 631.

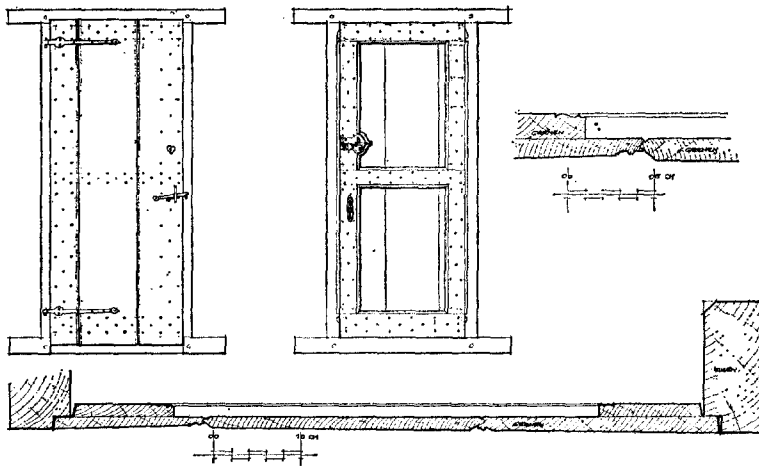

Fig. 14. Thans uitgebroken grenenhouten deur in de 15de-eeuwse vleugel op de begane grond in het huis Doddendaal met origineel hang- en sluitwerk en eikenhouten kozijnen. (Tekening K. T. Meindersma).

king stelden als schuilkerk. In de Acta van de Classis van Nijmegen worden de wederrechtelijk opgedragen H. Missen op de Doddendaal herhaaldelijk genoemd⁵⁴. Maar de z.g. visitatoren, die als controleurs rondtrokken, hebben kennelijk weinig kunnen uitrichten tegen de godsdienstoefeningen in de kelder van het kasteel.

Over de inrichting van de kelder als kerk zijn wij redelijk ingelicht. Zoals bleek werd de oost-west lopende tussenmuur in deze tijd uitgebroken, ter vergroting van de ruimte. Het altaar stond aan de noordkant. Dit is afgeleid uit de in-kassing in de muurpijler (afb. 16) die vermoedelijk plaats bood aan het tabernakel. Verder zijn van de meest noordelijke pijler aan de noordkant de hoeken afgeschuind om de achtergezeten gelovigen toch een onbelemmerd zicht op het altaar te verschaffen. Het venster ten oosten van het altaar bevat een soort console om een beeld op te zetten. De nis vertoont nog resten van een blauwe beschildering met gouden sterren (omgeving voor een Mariabeeld?). De kerkruijnte heeft waarschijnlijk niet verder gelopen dan de put, waar toen een scheidingswand is gebouwd. In de dagkant van de toegang tot de kerk (de huidige middelste keldertrap) is een wjwaterbak aangebracht, die daar nu nog te vinden is.

Vermoedelijk zijn in deze tijd de twee tekens

in de vorm van een kruis en een hart aangebracht op de twee trapgevels van de aanbouw. Het feit dat er in huis een schuilkerk was, heeft men waarschijnlijk met deze symbolen willen aanduiden. Hoewel de tekens niet door De Haen zijn weergegeven lijkt het toch onwaarschijnlijk dat ze later zijn aangebracht. Het kruis bestaat uit vijf in de muur gemetselde kogels, vier op het eind van de armen en een in het midden; het geheel ligt ongeveer 3 cm uit het muurvlak. Dit is net zo gebeurd bij het hart, waar men boven en onder een kogel heeft ingezet. De beide tekens zijn op regelmatige wijze in het 17de-eeuwse metselwerk opgenomen, zodat men niet de indruk krijgt dat ze later zijn ingezet.

Geënt op deze symbolen heeft men in de 19de eeuw waarschijnlijk de geveltekens op de bijgebouwen in de vorm van een hart aangebracht. In die tijd was het een goed gebruik de R.K. gezindheid van de bewoner weer te geven in geveltekens in de vorm van harten en/of kruisen⁵⁵.

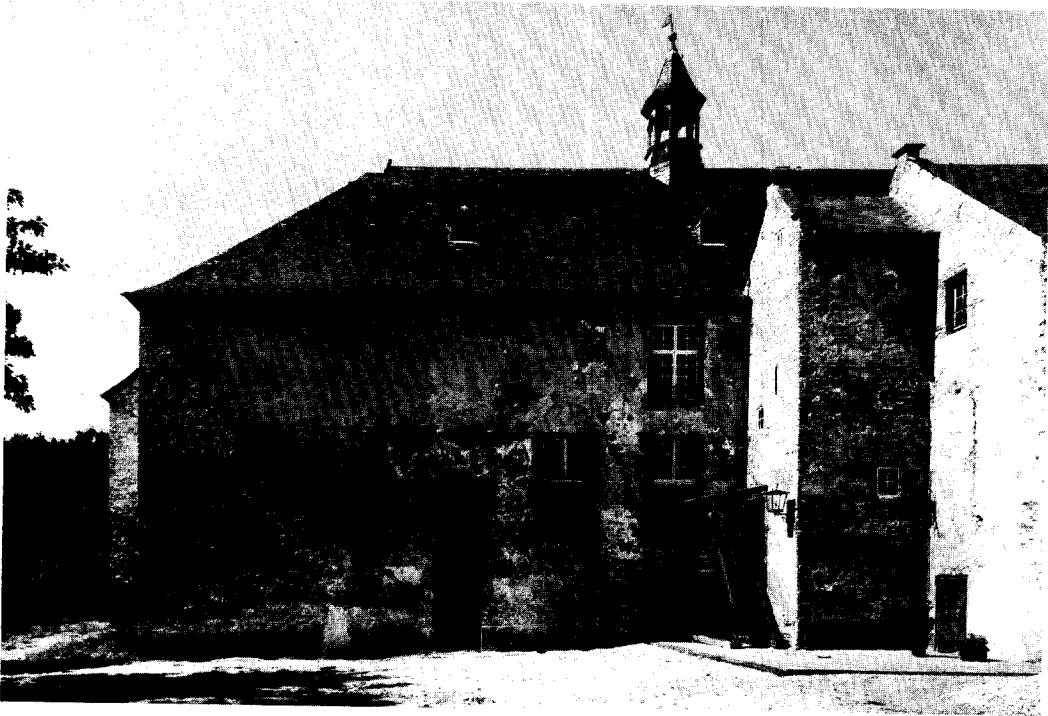
De pastoors woonden sinds 1650⁵⁶ op de Doddendaal. Dit blijkt ook uit een brief (1688) van Peter Reinder van Stepraedt aan de prior van het Franciscanenklooster van Megen, waar verschillende pastoors van Ewijk vandaan kwamen⁵⁷. „... Ende alsoo P. de Castro over de 15 iaer in mijn huys gewoent heeft, ende daer in de kercke gehouden heeft, ende van mij is onder-

⁵⁴ Acta van de Classis van Nijmegen II, Rijksarchief Gelderland, Arnhem, o.a. p. 39, art. 33, april 1654; p. 63, art. 14, april 1656; p. 72, art. 21, april 1657; p. 78, art. 32, sept. 1657; p. 81, art. 15, april 1658.

⁵⁵ Jan Jans en Everard Jans, *Gevel- en Stiepeltekens in Oost-Nederland*, Enschede 1974, 24, 26.

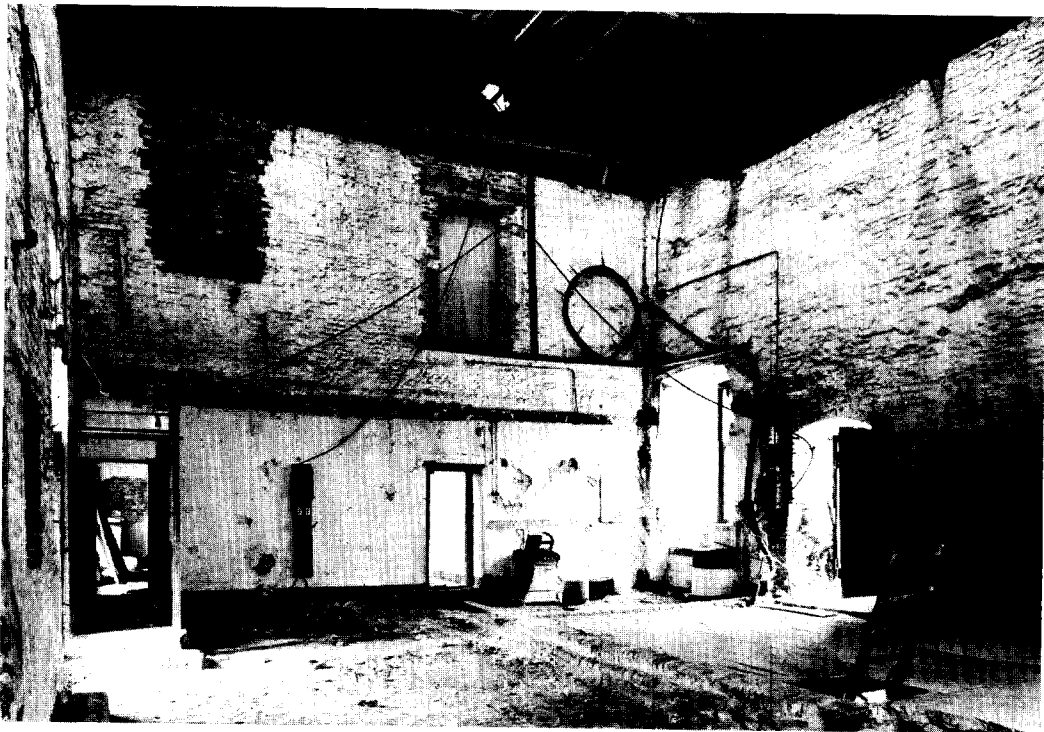
⁵⁶ Schutjes, o.c., p. 633.

⁵⁷ Archief Vornholz, Inv. nr. 733.

Afb. 18. Huis Doddendaal vanuit het oosten.

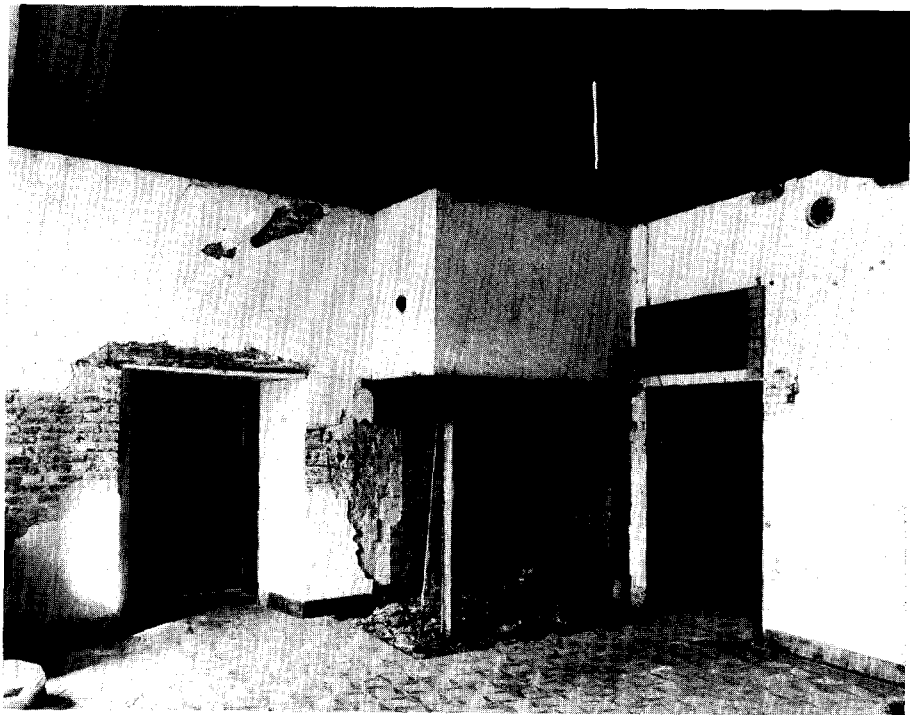
(Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 19. Huis Doddendaal, de zuidelijke helft van de voormalige grote zaal, de z.g. „holle kies”, na verwijdering van de aangebouwde keuken, gezien naar het noorden. (Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 20. Huis Doddendaal, de voormalige keuken met tot kast verbouwde schouw.
(Foto Monumentenzorg, 1956)

Afb. 21. Huis Doddendaal, schouw in de voormalige keuken, na verwijdering van de kast.
(Foto Monumentenzorg, 1974)

houden geweest, om de groote vruchten die daer int geestelijck geschiet sijn, en noch daegelijckx geschieden, soo ben ick van mijninge te volherden in de selve mijninge met desen tegenwoordigen pater Weerts, verhopende dat voor de kosten die ick van de pastoor oft pater hebbe, en overlust van eene gemeynte van 500 oft 600 personen⁵⁸, die in mijn huys daer te kercken komen, en de vruchten die daer dagelijcks int geestelijck geschieden, Godt de Heer mij besonderlijck sal gebenedijden. Versoecke dan voorder dat hoochweerde aen den voorsijden pater Maternus Weerts gelieft te geven iurisdictione over Boningen, Winsen en Deest, dry omliggende dorpen daer ick geen colator van en ben, om aldaer oock de pastoralia te mogen exerceren, want de inwoonders van deze dry dorpen komen tot Ewijck op mijn huys Doddendael altemael te kercken, en sijn altijt van P. de Castro als eygen pastoor bedient geweest. Het is een yder bekent dat ick den pastoor op mijn huys niet en protegeerde en met mijne autoritijt en mainteneerde, dat nergens in die voergenoemde dorpen eenen pastoor soude getollereert worden . . .". Uit deze brief bleek al dat pater de Castro werd opgevolgd door pater Maternus Weerds, maar de eerste keerde na drie jaar, in 1691, weer terug naar de Doddendaal, waar wij hem nu naast zijn herderlijke taak ook die van rentmeester zien vervullen. Zijn administratie levert nogal wat gegevens over allerlei herstelwerkzaamheden aan het kasteel⁵⁹. Na zijn dood, in 1703, wordt de Castro opgevolgd door pater Franciscus Meyer, minderbroeder, die eveneens het rentmeesterschap op zich neemt. Reparaties worden zeer regelmatig uitgevoerd⁶⁰.

Uit de post, in oktober 1704, „Hij heeft oock gherepareert het bouwhuys ende het deel van 't brouwhuys dat noch staet" blijkt dat het brouwhuis zeer bouwvallig is; de oorzaak kan natuurlijk ouderdom zijn (hoewel was aangenomen dat de bijgebouwen in de 17de eeuw waren hersteld), maar het is ook mogelijk dat het hier gaat om verwoesting door de Fransen, die in 1672 en 1702 plaats gevonden zouden hebben⁶¹. Schade van grotere omvang uit deze tijd is in het huis nooit teruggevonden, maar de Fransen kunnen hun vernielzucht ook wel op de kleinere bijgebouwen gebotvierd hebben.

⁵⁸ Latere schrijvers overdrijven en vertellen dat er wel 800 mensen in de kelder konden zitten. Voor de eerste maal wordt dit getal vermeld in de *Heden-daagsche historie of Tegenwoordige Staat van alle volkeren*, IV, Gelderland, Amsterdam 1741, 247.

Uit de rekeningen blijkt dat Peter Reinder van Stepraedt niet op de Doddendaal woont, doch op Duystervoorde (bij Twello). Hij reist regelmatig op en neer en komt soms ook met familieleden en gasten op de Doddendaal logeren: „De heer van Doddendael is eenighen tijdt hier gheweest met sijne soonen, met de vrouw van Waelwijck, met de vrouw van Walbeek, ende haere dochter, met knechten, meyten, peerden, honden" ⁶².

Hoewel in deze rekeningen een groot aantal omschreven vertrekken voorkomt, blijft het bijzonder moeilijk de situering ervan te begrijpen. Waar was „de oude keucken", waarlangs in juni 1708 een houten goot wordt gelegd? Waar de „knechtencamers", de duivenzolder en de korenzolder? Waar heeft het „houthuys" gestaan, dat in 1705 werd opgetrokken? Niettemin was het hier en daar toch wel mogelijk functie en plaats terug te vinden. „De buyteste trap aen den toren", die in augustus 1708 geteerd wordt, zal waarschijnlijk behoren bij de toren, die De Haen tekent. De „toren in 't bouwhuys" is nog te zien op het kadastraal minuutplan (fig. 1). Vermoedelijk is „mijn heers kaemer" in de aanbouw, aangezien in juni 1716 „het heymelijck ghemack in mijn Heers kaemer is ghesuyvert ende gherepareert".

Pater Franciscus Meyer krijgt nog twee opvolgers, die op Doddendaal zullen wonen, Petrus de Wolf en Anton Knors; of deze twee paters, eveneens Minderbroeders, ook rentmeester zijn geweest is niet gebleken. In 1745, wanneer er door Herman van der Weerden, seculier priester, een schuurkerk gebouwd wordt⁶³, is het afgelopen met de schuilkerk in de kelder van de Doddendaal en hiermee begint een periode van betrekkelijk ernstig verval van het huis.

De verdere lotgevallen

Nadat de laatste priester was vertrokken uit de Doddendaal, verpachtte Johanna Elisabeth van Steenbergen, weduwe van Derck Johan van Stepraedt, vrouwe van Doddendaal, het huis aan Hendrik Jansen en Petermell Christiaans, toekomstige eheluyden, die oock in paght sijn aennemende het huys Doddendael met sijn hoven binnen de graft, als oock den hoff buyten de graft, de dry bongaerts te weten, de ouden bongert, den bij-

⁵⁹ Archief Vornholz, Inv. nr. 875.

⁶⁰ Archief Vornholz, Inv. nr. 875.

⁶¹ *Tegenwoordige Staat* IV, 247.

⁶² Oktober 1708, Archief Vornholz, Inv. 875.

⁶³ Schutjes, *o.c.*, 634.

bongert en het heufken, dan nogh den wingaerts kamp met sijn holtgewass en de thiende, als oock de thiende van den ouden Wijert, ... voor welke bovengenoemde parceelen paghteren aennemen jaerlix . . . te betalen eene summa van eenhondert Caroli guldens" op 15 november 1746 ⁶⁴. Hendrik Jansen blijft tot 1784 op de Doddendaal wonen, want tot die tijd wordt steeds de huursom van 100 gulden, door hem betaald, in de administratie aangetroffen. Deze administratie wordt sinds 1772 door rentmeester Joseph Hendrix gevoerd ⁶⁵, die ook op de Doddendaal komt wonen, nadat Hendrik Jansen er uit was gegaan.

Intussen zijn er vanaf 1770 pogingen in het werk gesteld de Doddendaal te verkopen. In 1769 kreeg Herman A. von Nagel tot Vornholz de Doddendaal in bezit, daar zijn overleden vrouw Johanna Elisabeth van Doornick, dochter van Willem Caspar van Doornick en Maria Agnes van Stepraedt (afb. 11) en kleindochter van Dirk Johan van Stepraedt (afb. 10), enige erfgename was. Kennelijk was deze bezitting voor hem van weinig betekenis of, wat goed mogelijk is, de lasten waren groter dan de lusten. Als eerste koopster dient zich aan mevrouw de weduwe Smits ⁶⁶, maar zij blijkt tenslotte niet in staat te zijn het geld bijeen te brengen. In 1771 worden affiches gedrukt, die in Utrecht, Rotterdam, Amsterdam en Leiden worden aangehangen, doch ook deze poging mislukt (fig. 9) ⁶⁷. In 1779 voert Herman A. van Nagel een briefwisseling met F. A. Heydersstädt, „lieutenant aus Regiments de Eichmann" ⁶⁸, over de verkoop van de Doddendaal. De luitenant wil zijn toekomstige bruid een statige woning aanbieden en aangezien hij zelf in de buurt van Nijmegen geen huis heeft, is zijn oog gevallen op de Doddendaal. Von Nagel drijft de prijs echter steeds verder omhoog, zodat ook deze keer de verkoop niet doorgaat. In 1782 sterft Herman Adolph en zijn zoon Willem Caspar von Nagel erft op minderjarige leeftijd de Doddendaal. Door hem worden geen pogingen meer gedaan om het huis te verkopen.

Uit de administratie van rentmeester Joseph Hendrix blijkt dat er erg veel aan het huis werd

hersteld en er geregeld onderhoud werd geaan ⁶⁹. Na enige tijd ontstaan er moeilijkheden tussen de heer Von Nagel en de rentmeester, die tenslotte het veld moet ruimen na een proces in 1790 ⁷⁰. Zijn plaats wordt ingenomen door Sanders van Well uit Nijmegen. Sanders constateert dat het huis Doddendaal er bepaald niet zo rooskleurig voorstaat en op 24 april 1792 ⁷¹ schrijft hij aan baron Von Nagel: „Heb eenighe dag niet anders dan allernoodzakelijke reparaties van schoorsteenen, dak, raam, venster, glas, deur, en vloer digt laten doen, met andere importantie eventueel, sal ik wagten tot dat dezen zoomer, gelijk verhoop d'eer. hebben zal, Uw Hoogwelgeboren Gestrenge bij ons te mogen opwagten". Nadat het gelukt is de oude rentmeester Joseph Hendrix uit de Doddendaal te krijgen – hij woonde daar nog ondanks zijn ontslag – komt de heer Bennekom er wonen in de loop van 1792. Deze huurder betaalt 150 gulden in plaats van de vastgestelde huurprijs van 100 gulden. Rentmeester Sanders van Well zal deze extra 50 gulden besteden aan het opknappen van de Doddendaal ⁷². De verantwoording van de financiën door Sanders geeft aan, dat Joseph Hendrix wel allerlei rekeningen heeft ingediend bij de heer Von Nagel, maar dat hij vermoedelijk al het geld in eigen zak heeft gestoken. Dit verklaart ook de moeilijkheden die er gerezen waren. Zo vernemen we van Sanders: „Is egter rendanten (rentmeester) ter hand gesteld zijnde eenen rekening van geleverde steenen, door Jan Janszen van Doorn in 1786 ten getalle van 13 duizend, ad 136 gl.... Rendanten willen wel bekennen niet te konnen nagaan, waar die 13 000 nieuwe steenen in 1786 verarbeid zijn, veel minder waar de reparaties gedaan zijn, welke rendanten bevinden door Joseph ingebracht te zijn bij deszelvs rekening over 1785 ter somme van 335-3-12.". „Daar rendanten nogtans alles zo desolaat bevonden hebben volgens het attest sub. no. 31, dat het meeste in gevaar stond, en nog veel staat, om in te storten. Rendanten hoopen dus te meer, dat de Hoogwelgeboren gestrenge Heer Principaal niet verwonderd zal zijn, dat de tegenwoordige allernoodzakelijkste reparaties aan 't huis Doddendaal, welken herstellingen en veranderingen

⁶⁴ Archief Vornholz, Inv. nr. 715.

⁶⁵ Archief Vornholz, Inv. nrs. 881 en 882.

⁶⁶ Archief Vornholz, Inv. nr. 883.

⁶⁷ Archief Vornholz, Inv. nr. 883.

⁶⁸ Archief Vornholz, Inv. nr. 711.

⁶⁹ Archief Vornholz, Inv. nr. 881.

⁷⁰ Archief Vornholz, Inv. nr. 882.

⁷¹ Archief Vornholz, Inv. nr. 886, brief 24 april 1792.

⁷² Archief Vornholz, Inv. nr. 886, brief 3 november 1792.

een ieders onpartijdig en met vergenoegen in 't oog loopt, te samen belopen, als hier voor te zien, ...”⁷³.

Bij deze verklaring over de zeer slechte toestand waarin het huis verkeerde, sluit de reeds eerder geciteerde brief van metselaar Theunis van der Wert en timmerman Geurt Steevens van Hulst aan⁷⁴, waarin zij verklaren dat de nood-situatie, door Sanders geschilderd, op waarheid berust: „Dat de reparatien soo door ons tot heden op ordre van den rentmeester Sanders van Well, aan 't hoogadelijk huys Doddendaal gedaan zijn geene andere dan allernootzakelijkste en simpel sodaanige geweest syn, die onder geene swaare, of reparatien van consideratie veel minder onder eenige nieuwe werken kunnen aangemerkt werden en dus maar alleen sijn, sulcken sonder welken vier op sig selvs staande dacken, gemetselde boven- en benedene trappen, deur- en andere raemen en vensteren etc. gelyk ook oude vervallene schoorsteen en binnenmuren in gevaar stonden in te storten. Voorts dat soortgeleike reparatien nog al meerder te doen sijn, soo aan 't huys Doddendaal, als aan de bouwing door Christiaan Huyberts bewoont wordende. Dat onder andere allernootzakelijkst is, dat de lode tinning tusschen de twee swaere dacken boven de groote zaal worde opgenomen en gerepareert, ... (zie boven). Dat wijders ook den bovensten solder, welke legt boven de kamer die sig boven de kookkeuken bevind, geheel vergaan en daerdoor die kamer voor de bewonderen ontbruykbaar is. En niet minder, nog verscheidene dak- en anderen vensters moeten hersteld worden gelyk ook allernootzakelijkst spreibanden en gordingen onder het nieuwe rieten dack boven de schuur moeten gebracht worden; dit een en ander om daer door de winden uyt de gebouwen te keeren, de dacken en solders voor 't inwaaien van regen en sneeuw, en dus voor alle schaden en nadeel te bevreiden ...”.

De twee daken boven de zaal verdienen de meeste aandacht. Men loste dit op door de balk te beklampen en daaronder een muur te metselen. Hierdoor werd de zaal dus in tweeën ge-

deeld, waarna de noordelijke helft nog eens werd verdeeld. In de oostelijke aanbouw werd „een groote Toorn-quint-kachel” aangebracht, „door dewelke beiden de kamers met één vuur verwarmd worden, eene verbetering, die een ieder agreërd, te meer, daar zulks tot voorkoming van groot gevaar en schade geschied is”⁷⁵. De twee 17de-eeuwse schoorstenen waren zo bouwvallig geworden dat men ze toen heeft afgebroken.

Wellicht speelde de rentmeester het oude gezegde „Zuinigheid met vlijt ...” door het hoofd, toen hij een toelichting bij een der rekeningen schreef: „tot voornoemde reparatien zouden nog meer als 5000 steen nodig geweest sijn, dog rendanten hebben daar toe de zwaare pilaars tegen de buitenmuur staande, welke aldaar onnodig waren, doen afbreken, en daar door nieuwe gemenegeerd”⁷⁶!

De financiële moeilijkheden worden nog verdergerd door de oorlogshandelingen in 1794. Sanders van Well schrijft aan rentmeester Wormbs van het huis Wohnung⁷⁷, op 25 september 1795: „Heb alles aangewend, om de penningen over 1794 machtig te werden, dog d'oorlogsruiene is hier alomme universeel en zo sterk dat de landsman bij naer tat iets te betaalen onmechtig is, over 1794. Heb van de pachten der vaste goederen weinig of niets kunnen magtig werden”⁷⁸. Tenslotte ziet Sanders van Well er geen gat meer in en krijgt bovendien onenigheid met baron van Nagel, zodat hij het rentmeesterschap opzegt (25 september 1799)⁷⁹. Hij wordt opgevolgd door Joseph Meyer, de rentmeester van Indoornick⁸⁰.

Hoe men, ondanks wanbeleid, financiële moeilijkheden en oorlogsrampen, toch de reparatie van de Doddendaal heeft weten klaar te spelen is niet duidelijk geworden uit archiefstukken. Vermoedelijk heeft men kort na de eeuwwisseling een begin gemaakt met het afbreken van de hoge middeleeuwse muren en met het treffen van voorzieningen voor een nieuwe kap. Slechts één rekening uit 1803 van de smid B. van der Voort, betreffende nagels, zou misschien betrekking kunnen hebben op nagels die in de nieuwe kap verwerkt zijn⁸¹. Maar hieruit blijkt niet dat

⁷³ Archief Vornholz, Inv. nr. 885, sub 39.

⁷⁴ Archief Vornholz, Inv. nr. 885, sub 31 en bijbehorende stukken.

⁷⁵ Archief Vornholz, Inv. nr. 885, 1793 Reparation aan 't huis Doddendaal, en sub 41.

⁷⁶ Archief Vornholz, Inv. nr. 885, sub 38.

⁷⁷ Baron von Nagel was ook heer tot de Wohnung bij Eppinghoven, Kreis Dinslaken. Dit huis is in de 17de eeuw aan de Van Doornick's gekomen (H. Kisky,

Schlösser und Herrensitze im Rheinland, 1960, 59).

⁷⁸ Archief Vornholz, Inv. nr. 886, 15 december 1795.

⁷⁹ Archief Vornholz, Inv. nr. 886, 25 september 1799. Sanders had tegen de zin van Von Nagel bomen gekapt om herstellingen te doen.

⁸⁰ Archief Vornholz, Inv. nr. 886, 26 oktober 1799.

⁸¹ Archief Vornholz, Inv. nr. 887A, in 1803 worden geleverd, voornamelijk in april en mei: zoldernagels

deze ijzerleverantie alleen betrekking had op de kap: ook werden deurnagels en lasnagels geleverd, die waarschijnlijk voor andere doeleinden werden gebruikt. Elk aanvullend gegeven over kaphout en leien ontbreekt. Vóór 1847 is in ieder geval het huis onder de kap gebracht en in redelijk goede staat. Dit vertelt mr. A. W. van Engelen in zijn „Wandelingen door Gelderland”. Bij zijn bezoek aan de Doddendaal vertelt rentmeester Van Koolwijk, woonachtig op het huis, dat in deze eeuw nog de muren werden afgebroken⁸².

Met de oude moppen, die van de muren afkwamen, heeft men allerhande zaken hersteld en opgemetseld. Dit is de reden waarom het zo moeilijk is geweest om bepaalde gedeeltes in het huis exact te dateren.

Wanneer de zuidwest-toren, die c. 1825 nog aanwezig was, is afgebroken, is niet bekend. De bouwhuizen zijn in 1858 en 1864 vernieuwd⁸³. De ophoging van het terrein, zoals die nog duidelijk te zien is bij de enig overgebleven schiet-

nis in de zuidelijke walmuur, behoort ook bij de vroeg 19de-eeuwse werkzaamheden.

De restauratie

Het is de bedoeling om bij de restauratie, die pas voor een klein deel is voltooid, het huis zoveel mogelijk in de gevonden situatie te laten. Op enkele plaatsen zal de in hokjes verdeelde 19de-eeuwse toestand wel verdwijnen, waardoor de kamers weer hun 17de-eeuwse karakter en afmeting zullen krijgen. Dit geldt voornamelijk voor de kamers van het zogenoemde „midden-gedeelte” en voor de indeling van de zaal. De „holle kies”, waarin een aantal kamertjes gemaakt was, zal een verdieping krijgen, waarbij het typerende gesloten karakter van dit gedeelte behouden zal blijven. In verband met de woonruimte boven in het middengedeelte, zijn in de achtergevel twee vensters doorgebroken in de as van de vermoedelijke middeleeuwse vensters. Hierbij zijn de gegevens van De Haen bepalend geweest.

BIJLAGE *Archief Vornholz (Inv. nr. 714)*

Memorie oftte versteck van een nieuw brugge bij het huys Doddendaal.

Den geboudt lenghte van de muer af daer die slachbrugh sal koomen te staen dat geboudt sal swaer moeten sijn dertien duymen viercandt ende de ander gebouden enen voet viercandt, noch moet dese slachbrugh wel verdeylt sijn na haer behoorycke hoochte ende lanckte.

Dat bovenste geboudt dat op de brugh comt te staen moeten half rondon aen op de hoecken gelopen sijn soo wel den balck als die stijlen nae de versteck in malcanderen gevoecht.

In dat geboudt opde slachbrugh sal een hoomey in gemaect warden en in de hoomey een klincket deurken wel totten eych van 't werck.

Noch sal dit werck van beyde sijde bekleet werden van de hoomey af tot aen de muer toe met planckwerck ofte steketten gewijse fraey met knopen aen gesteken de hoochte van dit werck seven voet.

Noch moet aen de een sijde van dit werck een deurken gemaect werden daer men water can putten.

Die ribben totte brugh vier duym dick ende vijff duym breed.

Noch de plancken tot de brugh sullen dick wesende ses uyt de voet.

Dese dickten van het houdt soo wel het een als ander sal staen totten heer sijn gelieven.

Noch sal daer een planck gestelt warden op de een voegh daer de slachbrugh vast leyt dat den bocht niet in de voegh en rijst.

668 stuks; lasnagels 527 stuks; veyfduymers 222 stuks; zlootnagels 50 stuks; deurnagels 250 stuks.

⁸² A. W. van Engelen, *Wandelingen door Gelderland en aangrenzende Noord-Brabantsche, Limburgsche*

en Pruisische gewesten, Groningen 1847, 292 e.v.

⁸³ Jaartalstenen boven de ingangen van de bouwhuizen.

SUMMARY

DODDENDAAL

Doddendaal lies northeast of the village of Ewijk, in the Nijmegen area. The house was probably built by Robert van Appeltern between 1330 and 1340, and was originally surrounded by water. In the second half of the fifteenth century, additions were built on the east and south corners, and the gabled tower was probably constructed around 1500. In 1528, when Doddendaal was owned by the Van Stepraedt family, the house was attacked and burned down by raiders from Nijmegen. Between 1580 and 1590, wars again caused considerable damage. In the seventeenth century minimal measures were taken to make the house livable again. The two inhabited parts of the main building were covered with roofs which were, so to speak, set between the old medieval walls and could hardly be seen from the outside, as the drawings made by A. de Haen and a description of the house dating from 1798 indicate. In the seventeenth century

and the first half of the eighteenth century the cellar under the northern end was used as a clandestine church. The house remained in this state for a long time, gradually deteriorating due to inadequate maintenance. After 1742 it came into the possession of the van Doornick and Von Nagel tot Vornholz families, who used it to house their estate stewards.

Early in the nineteenth century, the entire building was given a large roof, and the inside was also restored and improved. After the last sale in 1973, the restoration of Doddendaal was started in 1973, but not until the building and surrounding grounds had been subjected to an archeological investigation and research had been done in the house archives (the *Archief Vornholz*, temporarily deposited in the *Rijksarchief Gelderland*, i.e. the national archives of the province of Gelderland, at Arnhem). The results of these studies are reported in this paper.

KLEINE DIJLACKER 17 IN BOLSWARD

W. J. BERGHUIS

Vele huizen in onze oude binnensteden maken op het eerste gezicht de indruk van jonge datum te zijn doch blijken, bij nadere beschouwing, in het inwendige resten van vroegere bouwperiodes te bevatten waarvan de oudste soms op hoge ouderdom kunnen bogen.

Bezieet men het huis Kleine Dijlacker 17 in Bolsward aan de voorzijde, vanaf de gracht, dan zou men, op grond van de eerste aanblik, geneigd zijn het pand nauwelijks honderd jaar toe te kennen. De gevel met de forse winkelpui, de met stucwerk omlijste vensters van de kamers erboven, het dakvenster op het flauw hellende schilddak tekenen het pand als een typisch voorbeeld van kort na 1870, toen de heer Th. Albada Jelgersma, overgrootvader van de tegenwoordige eigenaar, het huis zijn aanzien deed geven (afb. 1).

Toch verraadt het forse, uit twee verdiepingen bestaande bouwlichaam zich door het materiaal van achter- en zijgevels, als een voortbrengsel uit vroegere tijden.

De geel-rode baksteen van groot formaat in originele verwerking, alsmede de aanwezigheid van sporen van met segmentbogen overspannen kruisvensters duiden erop, dat het achterste gedeelte van het huis reeds uit de 15de eeuw kan stammen. Het hogere voorste deel, dat uit grote (vermoedelijk herbruikte), rode steen bestaat, rust met de achtergevel op het achterste stuk en moet dus van latere datum zijn. Kenmerkende details ontbreken hier; aangenomen kan worden dat het uit de 16de eeuw stamt.

In het interieur zijn deze vroege perioden niet terstond herkenbaar. Bij nadere beschouwing valt op dat het winkel-interieur, dat uit de tijd van de voorgevel dateert, waar betimmeringen, toonbank en kantoortje typisch de sfeer van een winkel uit de vorige eeuw vasthouden, werd aangebracht in een bestaande ruimte. Schuilgaande achter het kantoortje, bevindt zich namelijk in de wand die winkel en het woongedeelte scheidt, een houten portiek dat blijkens de profileringen

en vormgeving uit het einde van de 18de eeuw dateert. Dit schotwerk, waarin ter verlichting van het achter de winkel gelegen woonvertrek, omstreeks 1870 enkele merkwaardige hoogvensters werden aangebracht, is dus kennelijk van oudere datum dan de winkelbetimmering. De bovenkant van het paneelwerk boven het portiek wordt oversneden door de zolderbetimmering uit 1870 waaruit blijkt dat het vertrek eertijds hoger is geweest dan thans.

Achter de 18de-eeuwse poort begint een gang, die evenals de winkel bevoerd is met witte, marmeren en zwarte hardstenen tegels, doorlopende tot de tuin. Om een hoogteverschil in de balklaag van voor- en achterhuis te maskeren, was op de overgang tussen beide delen een tweede houten portiek aangebracht, blijkens resten van detaillering identiek aan die in de winkel. Enkele jaren geleden is deze grotendeels gesloopt; helaas, want door de aanwezigheid van deze afscheiding werd de al te grote lengte van de gang op aangename wijze onderbroken. Rechts van de gang liggen de woonvertrekken achter elkaar. Achter de winkel de woonkamer, hoofdzakelijk verlicht vanuit de winkel door de vermelde glaspui; de eigenlijke vensters zien namelijk uit op de blinde muur van een aangrenzend pand en laten nauwelijks licht door. De achterwand van het vertrek wordt gevormd door een bedstedenwand die in stijl overeenkomt met genoemde portieken; strak en deftig, naar hedendaagse smaak misschien wat stijf. Mede door de vrij grote verdiepingshoogte heeft het vertrek een wat kil en hooghartig karakter. De achterkamer, die een overeenkomstige bedstedenwand heeft, is veel vriendelijker van voorkomen. Niet alleen door het uitzicht op de tuin en de kleuren van de beschildering is hij gezelliger, maar vooral de geringere hoogte en de zware balkenzolder geven hier een gevoel van beschutting.

De bedsteden van voor- en achterkamer liggen ruggelings tegen elkaar onder de zolder van het achterhuis. Kortgeleden zijn de buitenste slaapkoetsen opgeofferd ten einde langs de buitenmuur een keukentje te maken. Hierdoor kwam daar de oorspronkelijke balklaag in het zicht zo-

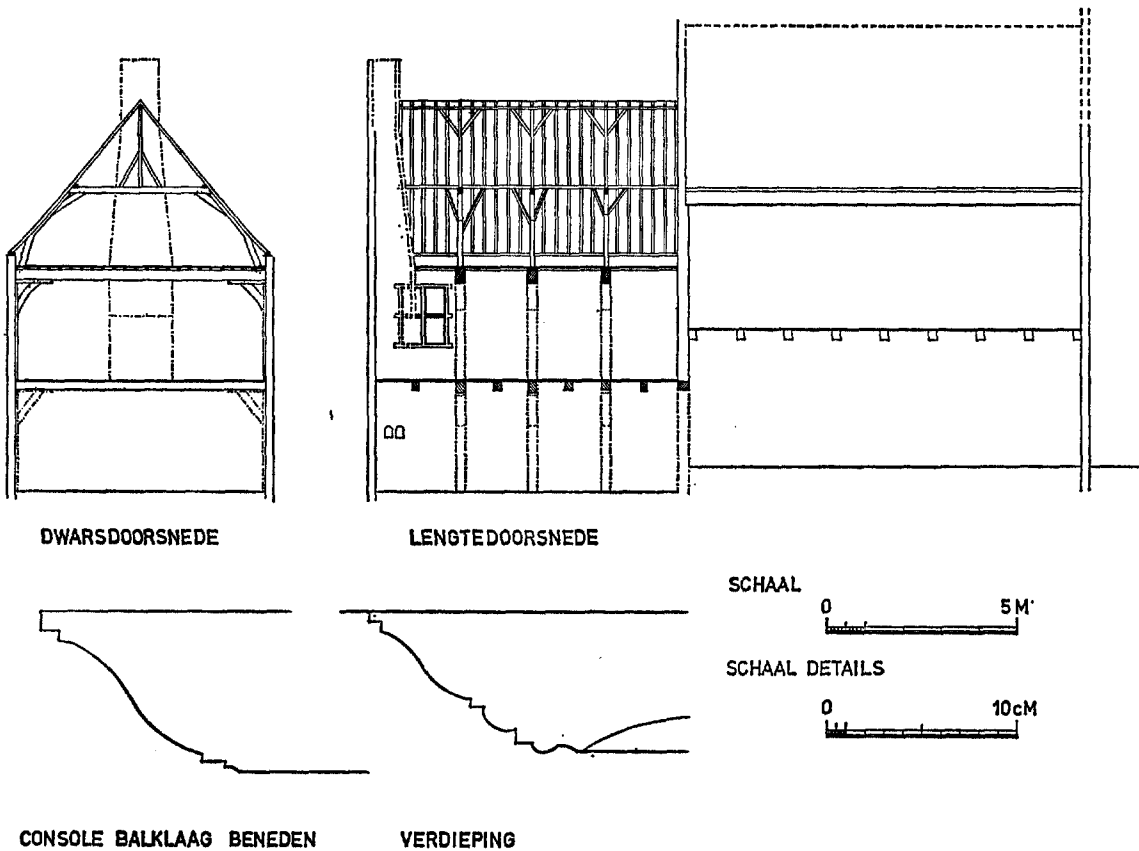

Fig. 1. Opmeting en reconstructie van de vroeg 16de-eeuwse achterbouw van het huis Kleine Dijlacker nr. 17 in Bolsward door W. J. Berghuis, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1974.

dat een beeld kan worden verkregen van de oorspronkelijke toestand van de zolder van het achterste gedeelte (fig. 1). Deze is door zeven balken in acht balkvakken verdeeld waarvan drie worden benut voor de bedsteden van voor- en achterkamer. De tweede en vierde balk, gerekend van de achtermuur, vertonen sporen van pengaten voor korbeels en van een waarschijnlijk niet oorspronkelijke raveling, ten behoeve van een schoorsteen die aan de tegenwoordige, moderne stookgelegenheid vooraf ging. De zesde balk, waarin mede pengaten voor korbeels zouden kunnen worden verwacht, is weggetimmerd t.b.v. de bedstedenwand, de zevende bestaat uit eikehout en is voorzien van een console van vroeg 16de-eeuws karakter.

Over de volle hoogte en breedte van de benedenverdieping van het achterhuis ontbreekt de scheidingmuur met het voorhuis. Het hoger gelegen muurwerk, achtergevel van het voorste deel, rust op een zeer zware eiken balk. Waarschijnlijk

is dit muurgedeelte weggebroken ten einde verbinding te scheppen tussen het hoge voorhuis en de kelderachtig verdiepte benedenruimte van het achterhuis. Hierdoor ging de bovenverdieping als „insteek” fungeren. Via een spiltrap uit 1870 bereikt men de verdieping. Het voorgedeelte, boven voorkamer en winkel dateert ook uit die tijd en kan hier onbesproken blijven. Dubbel interessant is echter de verdieping van het achterste deel.

De ruimte wordt overdekt met een zoldering van eiken moer- en kinderbalken met daartussen eiken spreidseel. De drie moerbalken, die van sleutelstukken in vroeg 16de-eeuwse trant (afb. 3) zijn voorzien, hadden oorspronkelijk muurstijlen en korbeels. Ze corresponderen in plaatsing met de balken van beneden die hiervan de sporen vertonen, waaruit blijkt dat dit gedeelte van het huis van een over beide verdiepingen doorlopend houtskelet was voorzien.

Tussen het buitenste balkvak en de eindmuur

zijn twee der kinderbinten van vellingkanten en kapelletjes voorzien. Zij vormden blijkens uitkepingen in de zijkanten een raveling om een schouw te omsluiten. Van de drie balkstelsels is slechts één compleet bewaard gebleven. Deze was opgenomen in een latere scheidingswand waarmee een balkvak als tochtportaal voor de spiltrap was afgeschoten.

Het tijdstip van aanbrengen van deze wand is te dateren aan de hand van een eiken deur (afb. 2) en een bedstede (afb. 4) die er in zijn opgenomen. Het paneelwerk en de profileringen van deze onderdelen zijn renaissancistisch van karakter. Tegelijk met deze verbouwing werden twee der moerbalken met eiken spreidsel omkokerd waarbij tevens het middeleeuwse karakter aan het vertrek ontnomen werd door de korbeels en geprofileerde uiteinden der sleutelstukken af te zagen. Wellicht hangt deze verbouwing samen met het verbouwen of de bouw van het voorste deel van het huis wat daarmee te dateren is in het midden van de 17de eeuw.

De kap van het achterhuis is van het type waarbij de nokrib gedragen wordt door geschoorde makelaars. De gehele constructie bestaat uit eikehout; de spanten corresponderen in plaatsing met de balkstelsels van de onderliggende vertrekken en het geheel behoort stellig tot de oorspronkelijke bouw. De paringsmerken zijn met een steekbeitel ingehakt in rechte en gebroken tekens |—>, ||—>>, >>>—>>>. Als datering zou het begin van de 16de eeuw genoemd kunnen worden.

Op de zolder worden enige fragmenten van oude bouwonderdelen bewaard, gevonden in het muurwerk en bij graafwerkzaamheden in de tuin. Het betreft voornamelijk stukken van kruiskozijnen en dakgoten van Bremer zandsteen, terwijl in de tuin twee hardstenen neuten zijn te zien, aangetroffen onder de fundering van de voorgevel; deze zijn in profilering verwant aan de hiervoor vermelde binnenbetimmeringen.

Op grond van bovenstaande gegevens kunnen de oorspronkelijke vormen en de bouwgeschiedenis aldus worden samengevat:

± 1500-1525. Het achterste gedeelte; een rechthoekig stinsachtig gebouw van twee verdiepingen en een zadeldak. De benedenruimte zonder stookplaats en kelderachtig van karakter. De vertrekken overdekt door balken-zolders met sleutelstukken, korbeels en muurstijlen. De bovenverdieping met stookplaats tegen de eindgevel had moer- en kinderbinten; zandstenen kruiskozijnen. De detaillering is weinig kenmerkend en maakt geen nadere datering mogelijk.

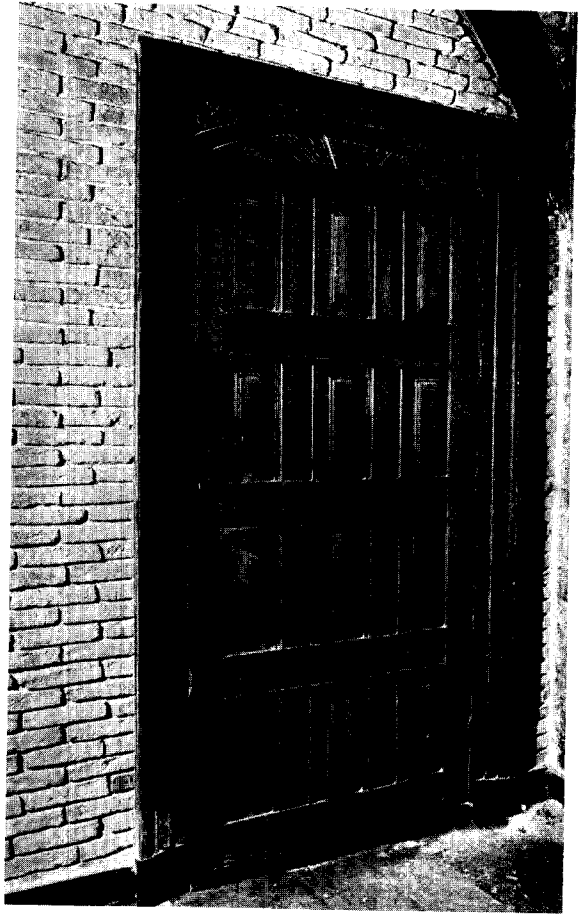
± 1625-1650. Bouw c.q. herbouw van het voorste gedeelte. De balklaag voorhuis ligt hoger dan die van de benedenverdieping achterhuis. De muur tussen voor- en achterhuis wordt ter hoogte en breedte van de benedenverdieping doorbroken; het bovendeel van de muur wordt opgevangen op zware balk. Verdieping achter wordt „insteek” en voorzien van tochtportaal, eiken deur, bedstede, zolderbetimmering. De kenmerkende details zijn provinciaals en laten geen nadere datering toe.

± 1790-1800. Nieuwe of vernieuwde voorgevel met links een forse deurpartij. Winkel afgemimmerd in voorhuis; gang door het gehele huis; betimmering voor- en achterkamer. Bedsteden in achterhuis en voorhuis (onder de insteek); tegelvloeren; waarschijnlijk (in verband met versmalling van de kamers) schouw tegen zijwand. Nieuwe vensterkozijnen met schuiframen. De detaillering is merkwaardig: enerzijds verzorgde constructies en school-klassicismistische vormen van lijstwerk, anderzijds ón-achttiende eeuwse vergroving en ongebruikelijke details zodat ook gedacht kan worden aan een bewust teruggrijpen naar vroegere stijlvormen b.v. in het begin der 19de eeuw.

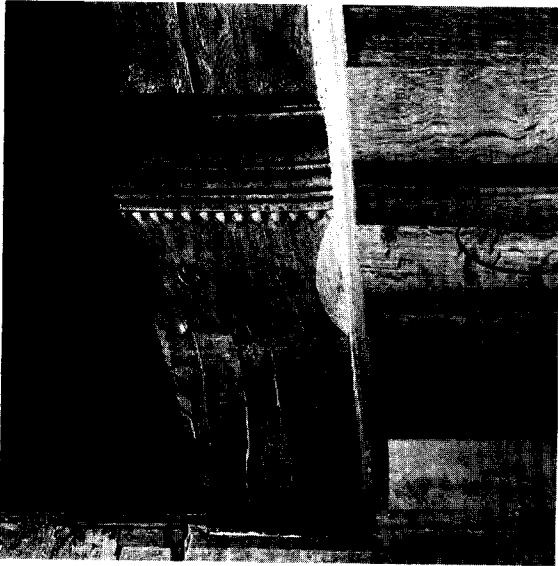
1873. Vernieuwing verdieping voorhuis en gevel. Inrichting van de winkel; vernieuwing glaspuis tussen winkel en voorkamer.

Afb. 1. Het huis Kleine Dijlacker nr. 17 in Bolsward.
(Foto Monumentenzorg, 1974)

Afb. 2. Deur naar de achterbouw op de verdieping,
midden 17de eeuw. (Foto Monumentenzorg, 1972)

Afb. 3. Sleutelstuk op de verdieping van de achter-
bouw, begin 16de eeuw. (Foto Monumentenzorg, 1972)

Afb. 4. Ventilatieluikje in de zoldering van de bed-
stede, midden 17de eeuw.
(Foto Monumentenzorg, 1972)

Afb. 1. Het Abdijsplein te Middelburg, illustratie uit Jacob Cats, *Sileni Alcibiadis II*, Amsterdam 1619.

La Place de Vendôme ou des Conquistas . . . A Paris chez le charisteur et Jacques aux colonnes Perelles

Afb. 2. Place Vendôme te Parijs met het ruitersstandbeeld van Koning Lodewijk XIV opgericht in 1699, gravure van Perelle. Afbeelding uit R. Blomfield, *History of French Architecture I*, London 1921.

PLAN TOT OPRICHTING VAN EEN METALEN STANDBEELD VOOR KONING-STADHOUDER WILLEM III OP HET ABDIJPLEIN TE MIDDELBURG IN 1699

G. SOPHIA VAN HOLTHE TOT ECHTEN

De Nederhof, zoals het Abdijplein te Middelburg vroeger heette, is zowel architectonisch als historisch een uniek plein. Het onregelmatig ronde, met bomen beplante, plein wordt omringd met gebouwen van diverse aard, die vroeger deel uitmaakten van de Abdij, maar sedert de Reformatie in gebruik zijn bij het Provinciaal Bestuur van Zeeland.

In de Notulen van de Staten van Zeeland komen wij de naam „Abdie Ronde” tegen, ook wordt wel gesproken over „’s Lands Huizingen behorende tot de Ring van de Abdij”.

Allengs kwam er vastigheid in de nieuwe bestemming van de verschillende tot het complex behorende gebouwen.

In 1594 werden huizen in de Abdij aangevozen tot bewoning van de Gecommitteerde Raden der Stemhebbende Steden. In het jaar 1598 werd besloten, dat de Staten van Zeeland alleen in Middelburg zouden vergaderen. Voor onderhorige collegiën geldt eveneens, dat zij elk ook een eigen vaste plaats hadden in de Abdij. „Last but not least” bevond zich ook hier het Huis van de Eerste Edele, dat ook wel gediend heeft tot inwoning van sommige „Gedeputeerden wegens de Eerste Edele”¹.

Direct na de bestemming van de aan de Nederhof liggende gebouwen tot regeeringscentrum van Zeeland kwam de vraag naar voren, wat er besteed zou moeten worden aan het onderhoud, de z.g. „Reparatiën”; meestal kwam het niet verder dan een verbetering van de accommodatie hier en daar. In grote lijnen kunnen wij gerust stellen, is er in de tijd van de Republiek niet veel ten koste gelegd aan de vormgeving van dit Zeeuwse gebouwencomplex. De enige bouwkundige ingreep uit de 17de eeuw, die zich aan het plein manifesteert, is het poortje naast de z.g. Witte Toren (afb. 1).

Er is echter een moment geweest, aan het einde van genoemde eeuw, waarop de idee ontstond een zeer bijzonder accent te verlenen aan dit regeeringscentrum, „het Zeeuwse Binnenhof”, n.l. door er een standbeeld te plaatsen voor Koning-Stadhouder Willem III. Het plan is niet doorgegaan vanwege het overlijden van Willem III en het onmiddellijk daarop gevolgde Stadhouderloze Tijdperk. Maar ook al is de verwezenlijking halverwege blijven steken, toch is de hele kwestie historisch en kunsthistorisch interessant genoeg om er eens bij stil te staan.

Wij moeten het voorstel niet zien als een Zeeuwse zaak, maar als een idee van Willem, Graaf van Nassau-Odiëck, die vanaf het jaar 1668 Willem III als Eerste Edele in de Zeeuwse regering heeft vertegenwoordigd. Van hem is de eerste suggestie uitgegaan in de vergadering van de Staten van Zeeland van 2 mei 1699. Hij vermeldde, dat een afvaardiging naar Frankrijk hem de gelegenheid had gegeven aldaar besprekingen te voeren over de wijze van uitvoering van zulk een plan. De kosten zouden volgens zijn informaties omtrent £ 2000,— Vlms. bedragen, „mits daertoe mede geëmployeert werdende eenigh onbruyckbaer Metaal Kanon”.

Het voorstel, door hem aan de Statenleden gedaan om op de „Abdie Ronde” een metalen standbeeld te plaatsen ter ere van de Koning-Stadhouder, werd geaccepteerd.

Twee Zeeuwen zijn met hem in een commissie benoemd, die de zaken van het standbeeld zouden behartigen. Het waren mr. Johan Godin, burgemeester van Middelburg en mr. Jacob Nachtegael, Pensionaris. Hun aandeel in de affaire is niet bekend. Toen in 1702 Nassau-Odiëck als representant van de Eerste Edele het veld had moeten ruimen werd de uitvoering van het plan voor het oprichten van het standbeeld onmiddel-

¹ Deze feiten worden vermeld in de Notulen van de Staten, bron voor de verdere gegevens van dit artikel, tenzij anders wordt vermeld.

lijk gestaakt. De Zeeuwse heren hebben zich ge-
haast de affaire te liquideren, naar blijkt uit een
regeling die getroffen werd met de beeldhouwer,
waarvan ons de naam helaas onbekend is.

De gehele zaak van het standbeeld krijgt ach-
tergrond wanneer wij ons verdiepen in enige bij-
zonderheden uit het leven van Willem, Graaf
van Nassau-Odiëck. Althans ontstaan er dan een
aantal vermoedens inzake het motief en de uit-
voering van het plan, die niet zijn te bewijzen,
maar als een hypothese wellicht kunnen bijdra-
gen om ons inzicht te vermeerderen in de merk-
waardige zaak van „het statue”.

Hier zou men met name kunnen denken aan
Nassau-Odiëck's familieband en zijn vriend-
schapsrelatie met Willem III. Hij was de tweede
zoon van Graaf Lodewijk van Nassau en Elisa-
beth, Gravin van Hornes en kleinzoon van Prins
Maurits. De vriendschapsrelatie bestond eigenlijk
al van jongs af aan. Hij was een van de twee be-
langrijkste personen uit de jeugd van Willem III,
daarvoor speciaal uitgekozen als zoon van „sieur
de Beverwaert”, raadgever van Willem's moeder.
Hij behoorde niet tot de Nederlandse vrienden,
die, nadat Willem Koning van Engeland was ge-
worden, Engelse titels kregen en met belangrijke
inkomsten werden begiftigd. Hij stond in die
periode blijkbaar niet meer zo in gratie. Het was
dus voor hem wellicht van belang iets bijzonders
te doen, waardoor hij zijn vorst welgevallig zou
zijn.

Een precedent van een erbewijs, door Nassau-
Odiëck aan Willem III bewezen, is aanwezig in
de grote zaal van het aan eerstgenoemde toebe-
horende Slot te Zeist. Links van de hal lag n.l.
de Prins Willemzaal. Het eerste waardoor de gas-
ten bij een bezoek aan het Slot getroffen werden
was in deze zaal het vergulde borstbeeld van Wil-
lem III, dat prijkte aan de lange wand voor de
spiegel². Daarenboven was de plafondschilder-
ing in deze zaal gewijd aan de triomf van Wil-
lem III.

De „Publyke Intrede” van de Koning van
Engeland te 's-Gravenhage op 5 februari 1691
was het hoogtepunt van de erbewijzen, die Wil-
lem III in de loop van de jaren bij diverse ge-
legenheden gebracht zijn. Kunstenaars van naam
verleenden hun medewerking. Vele vreemde
machthebbers kwamen in de genoemde periode

² In het opschrift onder het entablement
„MDCLXXXVI Mem. et hon. illustr. principis Wil-
helm III Nassovii Auriaci posuit Wilhelmus Nassovius
Dyn. in Odyk, Cortienne et Zeyst”. M. D. Ozinga,
*Daniel Marot de schepper van den Hollandschen Lode-
wijk XIV stijl*, Amsterdam 1938, 43.

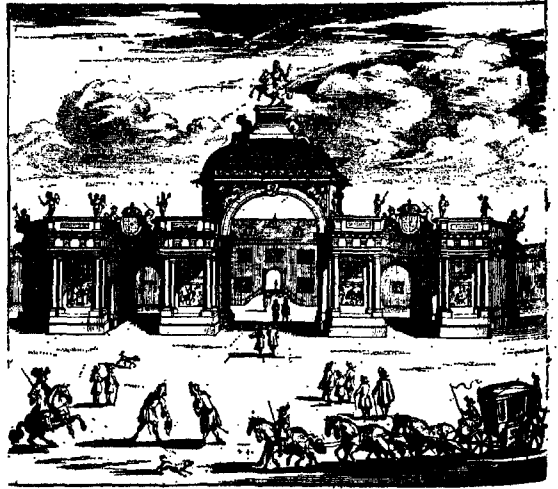

Fig. 1. Erepoort op het Buitenhof te 's Gravenhage in
1691, illustratie uit Barent Beeck, *De Konincklycke
Triumphhe*, 1691.

met de Koning-Stadhouder de toestand in
Europa bespreken. De festiviteiten maakten in-
druk op hen. Verschillende Duitse vorsten lieten
hierna Nederlandse kunstenaars naar hun land
komen.

Bij deze intrede werden niet alleen „koste-
lijke Eerepoorten met de Devisen en Inscriptien,
zoo in 't Latijn als in 't Nederduyts vertaelt” toe-
gepast, maar er waren ook curieuse vuurwerken,
illuminatiën en andere vreugdetekenen. Uit de
beschrijving van deze feestelijke gebeurtenis zijn
twee erepoorten in verband met ons onderwerp
van belang n.l. één op het Buitenhof, voor de
ingang van het Hof staande (fig. 1) „als van
een curieuse Italiaanse Architecture van d'ordre
Dorica”. Op de koepel was een pedestal gefor-
meerd met Willem III op een steigerend paard.
De ruitersfiguur was verguld. Het gehele ge-
bouw was zodanig geverfd, dat het leek of het
geheel van hardsteen was gemaakt. In de vakken
tussen de kolommen waren historische afbeel-
dingen en zinnebeelden op het leven van Willem
III. Het ontwerp van de poort is waarschijnlijk
van Jacob Roman, dat van het standbeeld van
Johannes Hannaert. Romeyn de Hooghe was de
ontwerper en vervaardiger van de zinnebeeldige
voorstellingen³. De andere erepoort, architecto-

³ Voor de beschrijving van de erepoort wordt ver-
wezen naar *De Publyke Intrede van William de III,
Koningh van Groot Britannien, Gedaen in 's Graven-
hage op den 5 February 1691*, by Meyndert Uytwerf,
boekverkoper.

nisch minder interessant, stond op de Plaats, met een bronskleurig ruitersstandbeeld op een piedestal. Van de illuminatiën was die met Willem III te paard tegen de muur van de Engelse kerk geprojecteerd, in dit verband het meest belangwekkend.

Ter zake van het Zeeuwse standbeeld is ook het volgende van betekenis. Willem III gebruikte Nassau-Odiëck gaarne voor vertegenwoordigingen en deelname aan vredesonderhandelingen. In het jaar 1698 werd hij belast met een zending naar Frankrijk om aangelegenheden die een commercietractaat betroffen aldaar te bespreken. Behalve Nassau-Odiëck werd ook C. Heemskerck afgevaardigd. Aan het einde van het jaar 1697 werden beiden benoemd tot buitengewoon ambassadeur⁴. Er is verband tussen deze missie en de kwestie van het standbeeld. Op 2 mei 1699 kwam het voorstel van Nassau-Odiëck voor het standbeeld in de vergadering van de Staten van Zeeland. Op 13 augustus van datzelfde jaar vond in Parijs op het plein, dat door Jules Hardouin Mansart was ontworpen en dat thans Place Vendôme heet, de onthulling plaats van het ruitersstandbeeld van Lodewijk XIV.

In een brief aan de Staten Generaal, ondertekend door Conraad van Heemskerck, geschreven in Parijs op 14 augustus 1699, leest men: „Gisteren is hier ter stede met groote solemniteyten ondert op de plaats van Vandosme de Copere statue van den Coning te peerd, de grootste ende swaerste die oyt gesien is, synde man ende peerd tegelyck in eene reys gegoten; de Hertog van Gevre⁵ als Gouverneur van Parys, ende de Proust des marchants gevolgt van de gantsche Magistraet geaccompagneert van een meenigte van archiers syn op t' lossen van Canon ten t'wee uren van t' stadhuis in processie nae voormelden plaats gereden, ende daer de gewoone eerbiedigheyt ende het respect aen t' beelt van den Coning bewesen hebbende syn nae de Louvre met magnifique équipagien gereden alwaer twe vensters voor deselve ende vier andere, voor de hier aenwesende ambassadeurs, en de vordere uythemsche ministers met haer gevolg waeren geprepareert, om het divertissement van water spelen in 't aftrecken van den gans nemen, t' welck op den avond int' aenschouwen van hondertduysenden menschen met een aen-

sienlyck vuerwerck ontrent 9 uren is geeindigt. Synde den Coning noch den dauphin noch het huys van Monsieur gedurende deze functie in stad geweest”.

In het midden van dit koninklijke plein, ook wel Place Louis le Grand genoemd, stond het metalen ruitersstandbeeld van Koning Lodewijk XIV (afb. 2). Het piedestal was ongeveer 10 m hoog. De vorst was gekleed als een held uit de antieke oudheid. In de tijd van de Franse Revolutie werd dit beeld verwoest. In 1810 werd de Vendômezuil opgericht, die een navolging is van de Trajanuszuil in Rome, dit ter ere van Napoleon I.

Is het al te bout te veronderstellen, dat Nassau-Odiëck zijn bij de Vrede van Rijswijk nu ook als Koning in de Europese wereld erkende vriend en begunstiger eenzelfde koninklijke eer heeft willen bewijzen als Lodewijk XIV ten deel viel op dit „Place Louis le Grand”? Zijn functie als representant van de Eerste Edele bood hem een unieke gelegenheid daartoe: in het hart van de Zeeuwse hoofdstad lag het Abdijplein, dat als een Zeeuws „Place Royale” zou kunnen worden verrijkt met een vorstenstandbeeld. Op die manier zou hij zonder enige twijfel zijn eigen reputatie en positie aan Willem's Hof geen geringe dienst bewijzen.

De positie als bijzonder afgezant van de Republiek, die Nassau-Odiëck had tijdens zijn verblijf in Parijs zal het hem gemakkelijk hebben gemaakt inlichtingen in te winnen. Misschien heeft hij gesproken met de chef de l'équipe van de beeldhouwers van Versailles François Girardon, de vervaardiger van het ruitersstandbeeld van Lodewijk XIV op het Place Vendôme. In ieder geval wist hij in Zeeland te vertellen wat bij schatting de onderneming zou moeten gaan kosten. Misschien heeft hij adviezen ingewonnen bij de gebroeders Keller, afkomstig uit Zwitserland en „kunstgietsmeltwerkers”, die eveneens bij dit metalen ruitersstandbeeld hun medewerking verleenden, zoals zij dit deden bij de meeste van de beelden voor de tuinen van Versailles. Het moet een vooraanstaand kunstenaar zijn geweest, die door Nassau-Odiëck werd benaderd, gezien diens staat van leven en positie, alsook het gewicht van de zaak. Wie werd als ontwerper uitgekozen? Wij weten hier helaas niets van behalve dat bij

⁴ Algemeen Rijksarchief, Archief Staten Generaal, Lias Frankrijk, Ingekomen ordinair brieven en stukken van vorstelijke personen, gezanten betreffende Frankrijk 1594-1796, No. 6791.

⁵ Met de Hertog van Gevre wordt bedoeld de Duc de Gesvres, zie hiervoor A. E. Brinckmann, *Platz und Monument*, Berlin 1923, 142.

de liquidatie van de affaire er een regeling wordt getroffen tot afkoop met iemand, aan wie de uitvoering was toevertrouwd.

In de vergadering van 22 december 1702, het overlijdensjaar van de Koning-Stadhouder, werd door het commissielid de heer Godin medegedeeld, dat hij tijdens een bezoek in Den Haag „over verschillende zaken” vernam, dat met de beeldhouwer een regeling was getroffen, waarbij deze werd schadeloosgesteld voor de somma van 600 gulden. Met een zaakwaarnemer van de beeldhouwer of direct met hem zelf? Ook dit weten wij niet. De mogelijkheid bestaat, dat het een Fransman is geweest, maar wellicht is meer aannemelijk een bekende in Nederland werkende beeldhouwer, die naar het Franse ontwerp het beeld zou vervaardigen. Dat er een Frans model is geweest, mogen wij veronderstellen op grond van een betaling ⁶.

⁶ In de Notulen van de Gecommitteerde Raden van 6 juni 1702 is een passage opgenomen over het toekennen van een ordonnantie aan Willem van Nassau, Heer van Odyck, ordinaris gedeputeerde namens Zeeland bij de Generaliteit, ten bedrage van £ 99.12 Vlaams, zijnde F 597,12 voor „verschoten penningen, ten dienste van den Lande gedaen tottet doen maecken

Al met al hebben wij hier te maken met een opmerkelijke zaak. Voor geen veldheer of staatsman is in Nederland vóór de 19de eeuw ooit een standbeeld opgericht, ook niet voor één van de Stadhouders, zelfs niet voor Prins Willem I, afgezien van statuen op grafmonumenten. Als het plan van Nassau-Odiëck zou zijn doorgedaan, zou daarmee een uniek feit hebben plaats gevonden in onze geschiedenis, terwijl bovendien in Nederland een prestatie zou zijn geleverd op Europees niveau. Zonder koninklijk standbeeld als een permanent eerbewijs aan de Stadhouder van Holland en Zeeland, Koning van Engeland, is de Abdij de 18de eeuw ingegaan. De eeuwen die volgden zouden eer een aftakeling te zien geven van het regeringsplein dan een verfraaiing. Zo is de periode omstreeks 1700 wel een keerpunt geworden, maar niet op de manier zoals Odiëck het zich gedroomd had.

van de modellen van een statue van Sijne Majesteijt van Groot Brittangnien, ingevolge van de resolutie van de Ed. Mo. Heeren Staten van Zeelant in date den 2 mey 1699, daer onder begrepen vrachten en oncosten in 't overbrengen van de selve modellen uyt Vranckrijck in de Jaren 1699 en 1700”.

DE HERVORMDE KERK EN TOREN TE ARUM (GEM. WONSERADEEL)

H. JANSE

De huidige kerk dateert van 1664 en werd geheel in gotiserende trant opgetrokken in gele baksteen. Een weinig betrouwbare tekening van Stellingwerf uit 1723 licht ons enigszins in over de vorm van de toren, een zwaar bouwwerk, voor de kerk geplaatst en voorzien van een zware steunbeer op de zuidwestelijke hoek.

Een gedenksteen in de huidige toren vermeldt, dat de toren en de kerk op 2 februari 1836 afbrandden. Wumkes deelt mede, dat dit het gevolg was van blikseminslag.

Jacob Romein, meester-timmerman te Leeuwarden, maakte een ontwerp voor een geheel nieuwe kerk met een indrukwekkend klassicistisch westfront. Twee tekeningen bleven bewaard in het Fries Museum. Wellicht zijn ze vervaardigd door de 24-jarige zoon Thomas (*Opus Musicivum*, Assen 1964, 450-541). Van het ontwerp werd slechts de torenbekroning uitgevoerd, die als open vierkante lantaarn zonder de bijbehorende onderbouw een armoedige indruk maakt. Het werk werd uitgevoerd door de aannemer G. P. Keuning te Ureterp en kwam gereed in 1837.

Vermoedelijk viel de schade aan de kerk nog wel mee. Een 18de-eeuwse bank van de familie Cammingha bleef behouden en ook het muurwerk is nog grotendeels van 1664. De toren zal echter al lang bouwkundig een probleem zijn geweest. Bij de restauratie van de toren kon een onderzoek naar de aard van het muurwerk worden ingesteld. Hierbij bleek dat de zware westmuur van de toren de oude oostmuur van een romaanse toren is, opgetrokken in tufsteen. Aard en maat van dit metselwerk wijzen op een bouwtijd in de tweede helft van de 12de eeuw. De muur helt ongeveer 6 cm per meter achterover in de richting van de kerk. Al vroeg zullen er problemen geweest zijn. Er werden aan de oostzijde steunberen gebouwd van gele baksteen, formaat 24 x 12 x 6 cm; 10 lagen = 68 cm. Ze dateren mogelijk uit de 15de eeuw. Vermoedelijk heeft men de brand in 1836 aangegrepen om de bouwvallige toren te vernieuwen. De oude oostwand werd gecamoufleerd door de te lood opgetrokken westmuur van de toren en reikt tot aan de nok van de kerk. De nieuwe toren is buitendaks van baksteen maar rust inwendig op de genoemde tufstenen muur en op twee houten stijlen aan de oostzijde.

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

BOEKBESPREKINGEN

Nederland ... zal ons een zorg zijn. Jubileumuitgave K.N.O.B. bij het 75-jarig bestaan, door *Chr. van Welsenes*, sociaal geograaf aan de R.K. Universiteit te Nijmegen. Uitg. Bosch en Keuning N.V., Baarn, 128 pag. f 12,50.

Hoewel recensies schrijven over uitgekomen boeken niet altijd de meest aantrekkelijke opdracht is, kwijt ik mij deze keer met extra veel genoegen van deze taak.

Een door mij geopperd voorstel in het bestuur der K.N.O.B. om een jubileumuitgave het licht te doen zien, bij het 75-jarig bestaan waarbij door middel van de moderne techniek (in dit geval de luchtfotografie) de lezers in één oogopslag duidelijk zou worden hoe wij met onze ruimte, ons milieu, kortom met ons land omgaan, werd con amore aanvaard en met veel élan ten uitvoer gebracht.

De sociaal geograaf drs. Chr. van Welsenes, werkzaam aan de R.K. Universiteit te Nijmegen werd bereid gevonden aan de hand van bestaand luchtfotomateriaal van KLM-Aerocarto een overzicht van alle provincies te geven, hoe wij de laatste dertig jaar in onze steden, dorpen en landschappen hebben ingegrepen. Dat is geen opwekkend overzicht, terwijl de foto's geen vrolijk uitzicht bieden.

Het is geen zwaartillende studie geworden, die men ongelezen in de boekenkast zet, maar een stuk propaganda-materiaal voor elke burger van dit land, die het goed meent met ons milieu in de stad, in het dorp en op het land. Een boekje om bij de hand te hebben om er regelmatig in te bladeren en er zich over te verwonderen en te ergeren hoe achteloos veel argeloos gegroeide schoonheid, jarenlang als waardeloos beschouwd is, als iets dat van vroeger is, dus oud, dus afgedaan, dus bestemd om weggedaan, afgebroken of gesaneerd te worden.

De schrijver stelt terecht dat het ontwerpen van plannen en het aanbrengen van veranderingen in het woongebied op zich minder reden voor kritiek geeft, dan wel de wijze waarop bepaalde veranderingen worden nagestreefd.

Bijzonder boeiend voor leken (en dat zijn de meesten voor ons op dit gebied) is de beknopte, maar zeer heldere uiteenzetting van 24 blz. waarin van Welsenes ons een beeld schetst hoe wij ons woongebied in bezit genomen hebben en hoe

wij het ons in de loop der eeuwen hebben toegeëigend: met veel moeite, zorg, overleg en zuinigheid, voortdurend rekening houdend met de natuurlijke geografische gesteldheid van het terrein.

Interessant is in dit verband onze sedert de middeleeuwen sterk gewijzigde visie op landschap en daarmee op de ruimte, het ruimtegebruik of beter nog ruimte-verbruik. Ton Lemaire heeft daar in zijn „Filosofie van het landschap” (Bilthoven 1970) een interessante beschouwing over ontwikkeld, die enigszins duidelijk maakt hoe het komt dat wij in West-Europa en Amerika zo rigoureuze en niets-ontziende in ons woongebied ingrijpen. Hij constateert dat in een cultuur de ruimte en de beleving van de ruimte niet een bijkomstige trek is, maar op een bevoorrechte manier de geest van die cultuur uitdrukt. Men kan het lot van een cultuur aflezen uit de geschiedenis van de ruimte, die zij bewoont en waarover zij uitkijkt. De Europese schilders en speciaal de landschapsschilders geven ons een gevisualiseerd beeld van de emancipatie van het landschap. De geest van de middeleeuwen was die van zelf-inkeer, zonder behoefte aan vergezicht en expansie. De horizon was en bleef gesloten. Op de schilderijen uit die periode vinden we die horizon veelal hoog op het paneel aangegeven.

Het is de befaamde beklimming van de Mont Ventoux in 1336 door Petrarca, louter en alleen om het uitzicht te genieten (iets geheel nieuws voor die tijd!) waarmee de grondslag gelegd wordt voor een ontwikkeling die het oude gesloten wereldbeeld vergruist en de drang om zichzelf daadwerkelijk te gaan oriënteren in de ruimte, om via de perspectief en de ontdekkingsreizen uit te komen bij de luchtfotografie vanuit kunstmanen.

Er is geen geheimzinnige verte meer, alles is overzienbaar en publiceerbaar. De mens heeft zich sedert de Renaissance langzaam maar zeker losgemaakt uit zijn oorspronkelijke binding met zijn milieu. De verovering van de ruimte heeft hem het verlies van intimiteit opgeleverd en verlies van het vanzelfsprekend toebehoren van de mens aan het landschap. Het landschap wordt steeds meer geobjectiveerd, door het te schilderen en door het als kaart, plattegrond en tenslotte als luchtfoto's af te beelden. De natuur is gesplitst in een fysische natuur, die door de natuur-

wetenschappen wordt verkend en de bewandelbare natuur, die het terrein van het gevoel en de kunst is. In de romantiek zoekt men zijn toevlucht tot de natuur. Er ontstaat een tot in onze tijd herhaalde critiek op de stad en de beschaving. Het platteland is vergeleken met de stad wat de natuur is voor de cultuur. „Terug naar de natuur” wordt dan opgevat als terug naar het natuurlijke leven van het platteland. De overgang van de romantische wereldbeleving naar de realistische is een verbreding van de toewijding aan de werkelijkheid. Alles wordt de moeite waard om geschilderd, gepubliceerd, gefotografeerd te worden. „Het fototoestel mechaniseert onze wil tot weergave van de zichtbare werkelijkheid en is daarmee de uiterste consequentie van de moderne visie op de wereld, die in de vroege landschappen van de vijftiende eeuw voor het eerst aarzelend verschijnt. De wereld, het rijk der dingen, het landschap blijkt een oneindig aantal verschillende gezichten te hebben, . . . waarin men steeds meer vreemdeling is. . . . Overall thuis en telkens ontheemden” zegt ergens Ellen Warmond.

Door het landschap te beschouwen als een ding, waarover we vrijelijk beschikken en mee kunnen manipuleren dank zij onze technische verworvenheden, is onze wereld onttoverd, ontmenselijkt. Daardoor is de surrealistische ruimte, zoals ons die door de schilders wordt getoond, onbewoonbaar geworden voor de mens. De gewende vertrouwdheid verkeert in onherbergzaamheid. Er is sedert de renaissance een totale omslag in de ruimte-ervaring ontstaan. De demonen van onze tijd hebben de gestalte van dingen en machines aangenomen. Wij worden niet gekweld door dreigingen van de godsdienst, maar door die van de wetenschap. Wij zullen ons moeten losmaken uit de betovering van de objectieve wetenschap, de logica der techniek en de ijzeren wetten der westerse economie. Aldus Ton Lemaire.

Wat we daarmee aangericht hebben wordt ijzingwekkend helder getoond op de door van Welsenese geselecteerde luchtfoto's. Zelf spreekt hij van het schrikbeeld van de tovenaarsleerling, die de macht over de hem toevertrouwde objecten is kwijtgeraakt. Onze huidige complexe samenleving zal op dezelfde manier als de vroegere, op zelf voorzienende landbouw gebaseerde,

plattelandssamenleving weer in harmonie met de potentiële mogelijkheden van het woongebied zijn bestaan moeten organiseren. Alleen is daarbij het gevaar voor onjuiste keuze zoveel groter dan eertijds. Over de hoofden van de lezer heen geeft de schrijver (een deskundige die oprecht begaan is met het lot van ons woongebied) behartenswaardige aanwijzingen aan onze landinrichters, stedenbouwers, wegeaanleggers, architecten, enz., waar op gelet dient te worden. „De opgave moet zijn het oude en het nieuwe zodanig te combineren dat een harmonieus en toch karakteristiek geheel ontstaat in plaats van het huidige streven dat hoe langer hoe meer tot een landschappelijk éénpansgerecht voert” (pagina 28).

Wij zullen net als voor de binnensteden, methodieken moeten ontwikkelen om ons bewust te worden van de karakteristieken en de identiteit van onze verschillende landschappen, welke ons land in nog zo grote mate kent en waaraan het o.a. zijn vele voortreffelijke landschapsschilderijen te danken heeft. „Het gaat ons allen aan — want wij zijn het die het landschap van morgen vormen en wij oefenen daarmee een grote invloed uit op het welzijn van de volgende generatie”.

Tenslotte nog een opmerking over de uitvoering. Helaas is èn door tijdgebrek èn door een tekort aan middelen het niet mogelijk geweest steeds identieke foto's bij elkaar te brengen. Daarvoor hadden tientallen nieuwe luchtopnamen gemaakt moeten worden. Dit zou de kosten zo hoog hebben opgedreven dat het een onbetaalbaar boekje zou zijn geworden en dat was nu juist niet de bedoeling. Verder is het niet steeds mogelijk geweest twee bij elkaar behorende foto's naast elkaar te plaatsen, waardoor het bestuderen en vergelijken wat lastig is.

Samenvattend kan men zeggen: een voortreffelijk stuk voorlichtingswerk, een heldere en prettig leesbare tekst; een boekje dat we in handen wensen van al onze leden, maar daarnaast vooral van alle stedenbouwkundigen, architecten, landinrichters en bestuurders, die zo'n belangrijke taak hebben bij het afwegen van winst en verlies bij het tot stand brengen van veranderingen in ons woongebied, Nederland, dat ons een voortdurende zorg zal moeten zijn.

P. L. DE VRIEZE

Monument en samenleving. Discussienota van de Raad der Europese Gemeenten. Raad der Europese Gemeenten, Wilhelminasingel 56, Maastricht. 1974, 121 pp., f 20,—.

Als voorbereiding vóór en ter gelegenheid van het Europees Monumentenjaar 1975 liet de Raad der Europese Gemeenten in Nederland een voortreffelijke discussienota verschijnen, waarop wij, burgers en overheid, eerlijk gezegd reeds lang zaten te wachten.

Nu eens niet een nota alleen voor vakmensen, waarvan de deskundigheid steeds meer door de mondig geworden burgers wordt aangetast. En gelukkig maar, want zorg voor ons bouwkundig erfdeel blijkt in steeds bredere kringen gezien te worden als een integrerend bestanddeel van niet alleen een goed welvaartsbeleid, maar vooral, en in steeds sterker mate, van een verstandig welzijnsbeleid.

Eindelijk wordt hier door een kring van gemeentebestuurders het monument uit zijn isolement verlost en van een hobby-achtige zorg van monument-maniakken geplaatst in het kader waar het altijd heeft thuis gehoord nl. de totale samenleving.

De technocratische en materialistische structuren van onze westerse maatschappij hebben zozeer vat op bestuurders, politici en overheidsdiensten (dienstverlenende instanties voor wie eigenlijk?) gekregen dat zoiets als historisch bewust zijn, vreugde-aan-het-bouwkundig-erfdeel als achterlijk en lachwekkend wordt beschouwd.

Met ons dynamisch tijdsbegrip zijn we zozeer verzot op het unieke, het creatieve, het nieuwe, het veranderende, dat het herhaalbare, het oude, het reeds bestaande slechts beladen kan worden met negatieve kwaliteiten als: onoorspronkelijk, saai, vastgeroest. De prijs die wij echter moeten betalen voor ons „vooruitgangs“-geloof, is een zware: wij mensen zijn „vervangbare“ dragers en bevorderaars van ideeën geworden, zijn slechts „kind van onze tijd“ en beleven daarmee in diepste wezen de wanhoop der totale vergankelijkheid (verlies van natuurlijke grondstoffen, natuurlijk en stedelijk milieu-verlies, kernreactoren, atoombom, wegwerp-mensen). Gelukkig is er de laatste jaren een sterke tegenstroming ontstaan, vooral in de menswetenschappen tegen deze geest der tijd. Deze onvrede met de westerse mentaliteit uit zich o.a. in de belangstelling voor de middelpunt-zoekende-culturen van andere continenten, hernieuwde belangstelling voor de geschiedenis, voor het leven en de voortbrengselen onzer

voorouders en dat niet uit nostalgie maar uit het bewustzijn dat wij in een onverbreekbare keten van een ontwikkeling meedoen, waarbij eerbied voor hen die ons voorgingen en rentmeesterlijk beheer over wat zij ons nalieten richtsnoer is geworden. Men ontdekt langzaamaan weer de zin voor traditie. De geest van het functionalisme — „het oude heeft afgedaan, alles moet nieuw“ — is voorbij ¹.

De nota Monument en Samenleving gaat duidelijk op deze maatschappelijke veranderingen in en geeft een aantal uitgangspunten voor een eigentijds beleid.

Zonder nu de gehele inhoud verkort weer te geven, moeten hier toch de belangrijkste van de behandelde onderwerpen vermeld worden. Allereerst een hoofdstuk „Monumenten en hun bescherming“, waarin de begrippen monument en stads- en dorpsgezicht worden omschreven. „Ze vormen oriënterings- en identificatiepunten voor de mensen en ze vormen delen van het ruimtelijk milieu, waarin de mens leeft, denkt, plezier kent en verdriet heeft“ (pagina 11).

Bij de diverse categorieën monumenten als torens, kerken, forten, kastelen, landhuizen, molens, woonhuizen, boerderijen e.a. ontbreken helaas de stations, water- en vuurtorens, terwijl ook de z.g. *technische monumenten* als werkplaatsen, oude fabriekjes, bruggen, sluizen en aanverwante zaken nog niet binnen de horizon zijn komen te liggen.

Van de onontwarbare kluwen van diensten, raden, instituten, organisaties en financieringsproblemen, is een helder overzicht gemaakt, welke zeker voor veel gemeentebesturen, maar tenslotte voor ieder die met de zorg voor ons monumentenbezit te maken heeft, van grote voorlichtende waarde is. Eindelijk eens in gewone taal een schat van gegevens over een zo complex gebied als dat van de zorg voor het monument in zijn milieu.

Op pagina 26 staat o.a. een kort overzicht van de doelstellingen en de werkzaamheden van onze Bond, als één van de belangrijke organisaties die op het gebied van de Monumentenzorg zich actief betoont.

Onder de „Potentiële en reële bedreigers van de monumenten“ staan o.m. genoemd de *projectontwikkelaars* (zie Utrecht, Scheveningen, Tilburg, Winschoten, om enkele gevallen te noemen). De nota merkt hierover het volgende op:

¹ Ton Lemaire, *Filosofie van het landschap*, Bilt-hoven 1970.

„Daar de ontwikkelingsmaatschappijen tot dusverre meer belangstelling voor nieuwbouw van de stadscentra dan voor rehabilitatie hebben getoond, is het kritische beoordelen van de plannen van deze maatschappijen geboden”. Uiteraard is het van het grootste belang dat een gemeente zelf reeds vooraf een doelstellingen-nota formuleert voor haar historische binnenstad en verder dat er goede onafhankelijke adviseurs worden aangehouden en dat er goede, duidelijke spelregels worden opgesteld in verband met de inspraak van belanghebbenden. Openbaarheid en tijdige en voldoende informatie voor de belanghebbenden (dat zijn au fond alle bewoners) is eerste voorwaarde. Stadsvernieuwing, waarvan monumentenzorg in het algemeen een onderdeel is, is in eerste aanleg een sociaal proces, waarbij het gaat om mensen en in tweede instantie om gebouwen.

Als tweede grote bedreiger wordt genoemd *de overheid*, in dit geval veelal de gemeentelijke overheid in verband met de binnenstad, waar ten behoeve van de verkeersafwikkeling doorbraken van formaat worden gepleegd. Dat men de grote verkeersstromen beter buiten het stadscentrum om kan leiden is bij vele bestuurders en haar technische adviseurs nog steeds niet doorgedrongen. Verder wordt geconstateerd dat het in een aantal gevallen aanbeveling verdient om de gehele binnenstad verkeersvrij c.q. verkeersarm te maken en om het openbaar vervoer te stimuleren (pagina 41). Tenslotte wordt in dit hoofdstuk nog gewezen op een heel bijzondere categorie van monumentenbedreigers nl. zij die al *te rigide conserveren*: of door een al te star behouden of door een al te ver gaande vernieling van het aanwezige oude bouwbestand.

Onder het hoofdstuk „Knelpunten” worden o.a. de financiële problemen van de monumentenzorg aangesneden. Gesignaleerd wordt dat de Monumentenwet *geen onderhoudsplicht* kent, waardoor in vele gevallen moedwillige verwaarlozing optreedt, welke niet te keren is. Andere problemen zijn het *gebrek aan goede vaklieden*, zowel op het gebied van de architectuur als op bouwtechnisch terrein (timmerlieden, metselaars, smeden, enz.). Juridische en planologische knelpunten krijgen de nodige aandacht, waarbij nader ingegaan wordt op de problemen bij het beschermen van een stedenbouwkundig geheel (ensemble).

Gewezen wordt op een verschuiving van relaties met C.R.M. naar het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het kader

van de stadsvernieuwingsactiviteiten, waarbij V.R.O. als belangrijke subsidiënt voor woningrenovatie steeds meer op de voorgrond treedt. Aan de coördinatie schort nog al eens iets en het is dan ook de vraag of het niet wenselijk is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te integreren in het Ministerie van V.R.O. Bij restauratie of rehabilitatie op grote schaal doen zich vooral *sociale problemen* voor. Uit de praktijk der afgelopen jaren is gebleken dat „rehabiliteren” voor vele bewoners „deporteren” betekent (o.a. Stokstraat-Maastricht, Bergkwartier-Deventer).

In hoofdstuk 4 worden een zevental argumenten genoemd vòòr Monumentenzorg, t.w. oudheidkundige en cultuurhistorische, bouwkundige en esthetische, recreatieve en toeristische, educatieve en economische, maatschappelijke en sociaal-psychologische.

Na een hoofdstuk over „Uitgangspunten voor een actief beleid”, waarin o.m. een belangrijke afdeling over *grondpolitiek*, waarbij gewezen wordt op de sterke stijging der grondprijzen, als gevolg van ruimtegebrek van allerlei bedrijven die in de binnenstad willen blijven. Vooral niet-beschermde monumenten worden hier vaak het slachtoffer van de behoefte en/of zucht tot nieuwbouw. De nota stelt dat overwogen zou kunnen worden dat een gemeente eigenaar wordt van speciale zones, zodat ontwikkelingen daar beter planbaar en controleerbaar zijn (pagina 61), terwijl tevens op de mogelijkheid van het grond uitgeven in erfpacht gewezen wordt (Amsterdam, Groningen, Utrecht, Leiden, Den Haag).

Tot slot van de nota een lijst met maar liefst 70 *suggesties voor een actief beleid*. De meest opvallende zijn daarbij: 3. In noodgevallen dienen monumenten bij *verwaarlozing onteigend* te worden ten algemene nutte. 4. Het systeem van uitgeven van *gronden in erfpacht* door de gemeente kan in bepaalde situaties aanbeveling verdienen. 10. Van belang is een adequate *documentatie, inventarisatie, onderhoud en restauratie*. 18. *Nauwe samenwerking* vereist tussen de Ministeries C.R.M. - V.R.O., Rijksdienst Monumentenzorg en de *Nederlandse Universiteiten*, ten behoeve van studie inzake de bouwkunst, documentatie registratie, inventarisatie, e.a. 23. Wenselijkheid onderzoeken van *wettelijke onderhoudsplicht* en subsidiëring van onderhoudskosten. (Dit laatste onderwerp is reeds in studie bij het Ministerie van C.R.M.). 32. Het monumentenbeleid dient een *integraal onderdeel* te

zijn van een *welzijnsbeleid*. 36. Het restaureren van kleine woonhuizen dient niet in de eerste plaats op bouwtechnische en cultuurhistorische argumenten te steunen, maar op het belang van een *menswaardige woonomgeving*. 45. Niet het monument op zich zelf, maar het oude leefmilieu c.q. *woonmilieu* dient *centraal* te staan. 56. Er dient een studie gemaakt te worden van de diversiteit van *bestemmingsmogelijkheden* van de verschillende typen monument. Hier ligt, dunkt mij, een zinvolle taak voor onze Bond, al of niet in samenwerking met andere organisaties en Ministeries.

Samenvattende kan men zeggen dat hier een opmerkelijk en waardevol rapport met een schat van praktische gegevens, aanwijzingen en studiemogelijkheden voor ons ligt, dat ik in eerste instantie in handen van elk Gemeentebestuur en Provinciaal Bestuur wens, maar verder ook een uitstekende gids is voor allerlei particuliere organisaties en privépersonen die zich bezighouden met het beheer en onderhoud van ons bouwkundig erfdeel, onze monumenten als behorende tot ons normale, dagelijkse leefmilieu.

P. L. DE VRIEZE

KNOB

DOELSTELLING EN ACHTERGRONDEN VAN HET EUROPESE MONUMENTENJAAR

Het Monumentenjaar 1975 is in zeker opzicht het hoogtepunt van een drie-jarige campagne, waartoe in 1973 werd besloten tijdens een in Zürich onder auspiciën van de Raad van Europa gehouden congres, dat werd bijgewoond door 300 afgevaardigden van 28 Europese landen. Deze campagne met als slagzin „Een toekomst voor ons verleden” kreeg de volgende doelstellingen:

- Het opwekken van belangstelling bij de Europese volken voor hun gezamenlijk architectonisch erfgoed.
- Het vestigen van aandacht op de grote gevaren, die dit erfgoed bedreigen.
- Het nemen en doen nemen van maatregelen, die nodig zijn voor het behoud van dit erfgoed, niet alleen vanwege de historische betekenis, maar ook vanwege de bijdrage, die monumenten leveren tot de verbetering van het leefmilieu.

Vastgesteld werd dat met name doeltreffende maatregelen nodig zijn om volgens de omschrijving in de algemene resolutie:

- Naast de bescherming van afzonderlijke gebouwen van uitzonderlijke waarde ook groepen van gebouwen en gebieden met historische waarde in de huidige maatschappij een nuttig gebruik te doen vinden; en
- Het speciale karakter van oude steden en dorpen te bewaren en de staat, waarin zij verkeren, te verbeteren.

De grote lijnen van deze campagne worden aangegeven door een internationaal organisatiecomité, voorgezeten door Lord Duncan-Sandys, dat is samengesteld uit vertegenwoordigers van de deelnemende regeringen, van de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa, de Commissie van de Gemeentenkonferentie, Unesco, Icomos, de Europese Commissie voor Toerisme, Europa Nostra en een aantal andere organisaties en instellingen.

Het actieplan, dat werd ontworpen, was enigermate geënt op de succesvolle procedure, toegepast voor het Europese jaar voor Natuurbescherming. Dit betekende dat in de deelnemende landen Nationale Comité's werden opgericht, samengesteld uit vertegenwoordigers van tal van instellingen, instanties en organisaties, zoals ministeries, gemeentebesturen, handel, industrie,

architecten, stedenbouwkundigen, vakverenigingen, onderwijs, kerken, massamedia, toeristische organisaties en dergelijke.

In Nederland staat het comité onder erevoorzitterschap van Z.K.H. Prins Claus. Oud-staatssecretaris dr. F. H. M. Grapperhaus is voorzitter. Het Nederlandse comité stelt zich ten doel door middel van acties, congressen, seminaria, voorlichting, films, tentoonstellingen, rondleidingen, prijsvragen, wedstrijden, en dergelijke belangstelling op te wekken en te stimuleren van de Nederlandse bevolking voor het architectonisch erfgoed en de aandacht te vestigen op de gevaren, die dit erfgoed bedreigen.

In Europees verband heeft de Nederlandse sectie van de Raad van Europese Gemeenten de discussienota „Monument en Samenleving” gepubliceerd met als centraal thema de zorg voor het gebouwde leefmilieu. Deze publicatie volgde op een discussie-nota over het natuurlijk leefmilieu. In de inleiding van „Monument en Samenleving” wordt gesteld dat bouwkunst en bouwstijlen in Europa behalve hun plaatselijke, regionale en nationale trekken kenmerken hebben, die verder reiken dan de grenzen van de landen van Europa. (Vgl. de bespreking van deze nota op blz. 34-36 van dit Bulletin).

De Nederlandse bouwkunst is terug te vinden in andere Europese landen maar ook in de vroegere koloniën en invloedsgebieden buiten Europa. Nederland telt een groot aantal karakteristieke stads- en dorpskernen en talloze individuele historische monumenten, zoals woonhuizen, boerderijen, pakhuizen, bruggen, poorten, kerken, kappen, kloosters, raadhuisen, torens, molens en kastelen. De instandhouding of restauratie van deze monumenten wordt in steeds mindere mate gezien als een doel. Een groeiend besef is te constateren voor de opvatting dat monumentenzorg voornamelijk een middel is voor het leefbaar houden van de omgeving en dat monumenten een doelmatige bestemming dienen te krijgen.

Het behoud en het gebruik van monumenten in de ruimste zin des woords is dan ook het centrale thema voor het slotcongres, dat in oktober 1975 te Amsterdam wordt gehouden.

In de elf Nederlandse provincies zijn Monumentenjaar-comité's geïnstalleerd, met als taak de coördinatie en begeleiding van initiatieven

en activiteiten, die in gewestelijk, provinciaal of lokaal verband worden ondernomen.

Het is wel zeker dat deze activiteiten een positieve invloed hebben op de werkgelegenheid in Nederland. Het onderhoud en met name de restauratie van monumenten is een arbeids-intensieve aangelegenheid. Bij vrijwel ieder restauratiewerk wordt 70% van de totale kosten besteed aan arbeidsloon, slechts 30% aan de materialen.

In het kader van het Europese Monumentenjaar zijn in geheel Europa veertig steden aangewezen, die in architectonisch, stedenbouwkundig of monumentaal opzicht een bijzondere plaats innemen en derhalve de benaming „Voorbeeldgemeente” of „Pilot Project” hebben gekregen.

De steden, die door het Internationale Organiserend Comité zijn gekozen, onderscheiden zich behalve door hun historische en architectonische rijkdom ook door een bestuurlijk beleid, dat er op gericht is het oude stadsbeeld en de zich daarin bevindende monumenten te bewaren. In Nederland zijn drie gemeenten aangewezen, die zich in dit opzicht hebben onderscheiden: *Amsterdam*, *Middelburg* en *Orvelte*.

In de feestzaal van het Slot te Zeist heeft op 18 december 1974 aan de vooravond van het Monumentenjaar 1975 Z.K.H. Prins Claus in zijn hoedanigheid van erevoorzitter van het Nationaal Comité Monumentenjaar 1975 een speciale gedenkpenning uitgereikt aan vertegenwoordigers van een aantal Nederlandse gemeenten, die in het kader van het Monumentenjaar 1975 zijn gekozen als „Lichtend Voorbeeld”.

Deze penningen zullen worden gevolgd door een oorkonde, waarvan het de bedoeling is dat zij te zijner tijd de secretarie van de betrokken gemeenten zullen sieren. De penning werd tevens uitgereikt aan de vertegenwoordigers van Amsterdam, Middelburg en Orvelte, de gemeenten die in Europees verband werden aangewezen als „Pilot Project”.

De gemeenten, die met de penning werden onderscheiden, zijn:

Brielle: als voorbeeld van hetgeen eendracht en volharding vermogen indien een gemeente doelbewust heeft besloten geen afstand te doen van het eigen historische, waardevolle stadsbeeld.

Buren: als een kleine stad, die reeds jaren met alle beschikbare middelen een beleid ten gunste van de monumenten consequent weet door te zetten.

Deventer: voor een actief beleid op het gebied van monumentenherstel en stadsrehabilitatie met als bijzondere vermelding het herstelplan-Bergkwartier.

Graft-de Rijk: voor het behoud van de oude kernen met pittoreske raadhuisen.

Harlingen: voor pioniersactiviteiten op het gebied van stadsrehabilitatie.

Heusden: voor het met aanwending van alle middelen op stedenbouwkundig, landbouwkundig, financieel en administratief/organisatorisch gebied handhaven van het historisch karakter van de stad en de regeneratie van de wallen en havens.

Loenen: Voor het behoud van het authentieke karakter en uiterlijk van een historisch rivierdorp met veel oude buitenplaatsen, gelegen in een fraai en kwetsbaar landschap.

Maastricht: voor de structurele aanpak van monumentenkernen zoals de regeneratie van het Stokstraatkwartier. Daarnaast een bijzonder positieve instelling t.o.v. monumenten, blijkend uit de medewerking bij de registratie van beschermde monumenten.

Nieuwe Schans: voor het herstel van het historische dorpsbeeld en de handhaving van het oude stratenpatroon in deze voormalige vesting.

Thorn: voor de restauratie, ondanks beperkte middelen, van individuele panden en het veilig stellen van het totale historische stadsbeeld.

Zierikzee: voor het kiezen, als uitgangspunt van het gemeentelijk beleid, voor het behoud van de waardevolle oude stadskern en voor vele kostbare restauraties aan historische monumenten.

Op de uitreiking van de gedenkpenningen volgde een drukbezochte persbijeenkomst, waar enkele prominente personen uit de wereld van de monumentenzorg een korte inleiding hebben gehouden. De voorzitter van het Internationale Comité, Lord Duncan-Sandys, was speciaal naar Nederland overgekomen om te getuigen van zijn vreugde over de door ons land aan den dag gelegde activiteit. „Bij de voorbereidingen van het Europese Monumentenjaar heeft Nederland”, aldus Lord Duncan-Sandys, „een prominente plaats ingenomen. Nederland was een van de eerste landen, die daadwerkelijk actie hebben ondernomen nadat de Raad van Europa 1975 tot Monumentenjaar had uitgeroepen. Op dit moment zijn vele landen overgegaan tot tal van initiatieven en activiteiten.

Het streven dient er thans op gericht te zijn de in beweging gekomen krachten te begeleiden en te stimuleren. In internationaal verband dient te worden gestreefd naar uniforme Europese monumentenwetten en dient de mogelijkheid voor standaardisatie van monumentenlijsten te worden bestudeerd. Hiervoor kunnen Europese normen worden opgesteld", aldus Lord Duncan-Sandys, die voorts van mening is, dat het komend Monumentenjaar het begin is van een verhaal, waarvan de volgende hoofdstukken in de daar-navolgende jaren zullen worden geschreven.

„Het zou natuurlijk beter zijn geweest wanneer 25 of 50 jaar eerder een begin was gemaakt met het behoud en de bescherming van ons historisch erfgoed, omdat inmiddels veel van wat ons dierbaar is als gevolg van verwaarlozing of afbraak verloren is gegaan. Er zijn echter nog talloze kostbaarheden van onschatbaar cultureel en historisch belang bewaard is gebleven. Het behoud daarvan betekent de verrijking van het bestaan van alle volken en tevens een waarborg voor 'Een toekomst voor ons verleden'”, aldus Lord Duncan-Sandys.

De heer J. Jessurun, hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, memoreerde dankbaar de voorgestelde verhoging van de begrotingspost van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk voor het subsidiëren van de restauraties van monumenten van 50 naar rond 73 miljoen gulden. „Deze verhoging is op zich een verheugend feit. Helaas moet hieraan toegevoegd worden dat ook dit budget nog steeds ontoereikend is om de talloze restauratie-aanvragen op verantwoorde wijze te honoreren. In dit verband zij opgemerkt, dat de subsidiestop nog immer van kracht is, hetgeen inhoudt dat in feite geen nieuwe toezeggingen kunnen worden gedaan, daar ten tijde van het invoeren van de subsidiestop al vele verplichtingen op lange termijn waren aangegaan.

Wat kan met deze verhoging wel bereikt worden? Ten eerste een deelnemen door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in rehabilitatieprojecten en ten tweede zal getracht worden een aantal grotere restauratie-projecten in een vespeld tempo af te ronden. Volledigheidshalve moet aan de vooravond van het Europese Monumentenjaar worden vastgesteld dat Nederland ten aanzien van zijn inspanning voor monumenten in het Europees tableau de la troupe bepaald geen slecht figuur slaat.

Wanneer men spreekt over een te kort aan financiële middelen is het wenselijk even stil te

staan bij de vraag, welke behoefte verondersteld wordt. De vraagstelling van de behoefte is gekoppeld aan het belang, dat aan het instandhouden van monumenten kan worden toegekend. Deze vraagstelling zal ook in het Monumentenjaar, naar ik hoop, centraal worden gesteld. Open en algemene discussie terzake kan wezenlijk bijdragen tot een goede belangenafweging, zoals die aan een besteding van overheidsmiddelen vooraf pleegt te gaan. Meer en meer groeit het besef, dat het belang van monumenten aanmerkelijk verder reikt dan uitsluitend de functie van een bezienswaardigheid of een souvenir. Naast de cultuurhistorische waarde is er een andere — de z.g. belevingswaarde — aan monumenten verbonden. De bebouwde omgeving neemt een belangrijke plaats in onder de aspecten in de maatschappij, die een duidelijke invloed op ons dagelijks leven uitoefenen. Waar deze stelling in algemene zin opgeld doet, zo is zij in het bijzonder bepalend in een land als het onze, dat — aan zijn bevolking gemeten — slechts een beperkte ruimte heeft. Door de intensieve bebouwing en de korte afstanden geldt deze sterke invloed van de omgeving niet alleen voor de stadbewoner, doch voor vrijwel elke Nederlander. Een goed monumentenbeleid in al zijn facetten kan van wezenlijk belang zijn in het streven Nederland werkelijk leefbaar te houden alsmede onze identiteit als individu en als totale bevolking te bewaren.

De zo juist genoemde ruimtelijke beperking heeft bovendien nog een belangrijke consequentie, die inhoudt dat meer dan in vele andere landen bestaande bebouwing sneller bedreigd wordt door de al dan niet vermeende behoefte aan nieuwe bebouwing, wegen, e.d. Dit houdt in dat in het monumentenvlak frequent keuzes gemaakt moeten worden en dat daarbij ten nadele van de historische bebouwing maar al te vaak uitsluitend financiële consequenties in het geding gebracht worden.

De Monumentenwet vormt ongetwijfeld een goede afweer tegen deze bedreigingen. Toen deze wet in 1961 tot stand kwam is daarmee een belangrijke en bewuste stap in de goede richting gedaan. Door middel van deze wet wordt, wat ik zou willen noemen, een passieve bescherming bereikt: monument noch beschermd stadsbeeld zijn meer vogelvrij voor pogingen het te mishandelen of geheel te verwijderen. Actieve bescherming — in de vorm van financiële — voor de constructieve instandhouding is helaas niet in de wet geregeld. De mate, waarin gelden

voor dit doel ter beschikking worden gesteld, is een afspiegeling van het politieke beleid in deze. Zulk een beleidsaspect is ten dele ook wel herkenbaar in de voor 1975 voor monumentenzorg voorgestelde begrotingspost.

Hoe verheugend ook de activiteiten ook op het terrein van de woonhuismonumenten zijn — want dat houdt stadsvernieuwing voor het merendeel in — gewaakt dient wel te worden dat dit niet ten nadele van de vele andere ook zo belangrijke categorieën monument nog uitwerken. Zoals reeds opgemerkt, is een deel van de verhoging doelgericht bestemd voor rehabilitatie, ofwel korthedshalve: stadsvernieuwing binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht. De procedure in deze vereist een goede samenwerking tussen het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en dat van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Het beschermd stads- of dorpsgezicht, dat hier in het geding is — eveneens in de Monumentenwet van 1961 geregeld — is een belangrijk deel van het fundament, waarop de huidige visie op monumentenbehoud gestoeld is. Hier immers wordt de mogelijkheid gecreëerd tot het bijeenhouden van gehele — historisch waardevolle — structuren alsmede de kans om de overgang op en de aansluiting met de noodzakelijke nieuwe aanvullingen op harmonische wijze te doen geschieden. Dit gaat aanmerkelijk verder dan de achterhaalde gedachte dat het monument alleen als op zichzelf staand object beschouwde en derhalve in zijn benadering dreigde te leiden tot wat ik zou willen noemen „het openluchtmuseum-effect”.

Onderhoudsplicht monumenten

Voorts nog een enkel woord over het hoe en waarom van restauratie, waarbij ik dan met het waarom zou willen beginnen. Restauratie is een moeilijk definiëerbaar begrip, maar komt in wezen neer op uitgesteld c.q. achterstallig groot onderhoud. Gesteld kan worden dat, indien door de eeuwen heen voldoende preventief en groot onderhoud is gepleegd, werkelijke restauratie niet of nauwelijks noodzakelijk zou zijn.

Van voorgaande generaties hebben wij als natenschap helaas een grote kostenpost ten gevolge van achterstallig onderhoud meegekregen, met alle consequenties van dien. Het is daarom verheugend dat een wetswijziging in voorbereiding is, waarin aandacht wordt besteed aan een onderhoudsplicht voor monumenten. Toe te juichen ware, indien alsdan ook voldoende financiële middelen ter beschikking komen om te

subsidieren in deze onderhoudskosten. Hoewel dit thans extra inspanning vergt zullen hierdoor de lasten van monumentenbehoud op lange termijn verminderen. Zulks omdat preventief onderhoud groter verval voorkomt en voorts omdat, rekening houdend met de inflatie, de uitgaven in het heden goedkoper zullen zijn dan in de toekomst.

Consolidatie

Thans het hoe van de restauratie. De wijze van restaureren is al sinds mensenheugenis een bron van discussie. Het strijdpunt daarbij was de vraag of men naar het verleden terug kon restaureren en, zo ja, hoever of wel naar welke fase. De huidige opvattingen streven er thans naar het monument zoveel mogelijk te behouden in de aangetroffen toestand. Het naar willekeur uitwissen van bepaalde ontwikkelingsfasen van monumenten moet uit cultuurhistorische overwegingen als onaanvaardbaar worden beschouwd. Dit houdt in dat aan consolidatie de voorkeur wordt gegeven boven reconstructie. Een beleid in deze richting zal bovendien in het algemeen ook kostenbesparend werken.

Desalniettemin zal restauratie ten gevolge van de geringe mogelijkheden van het gebruik van gestandariseerde materialen en de grote arbeidsintensiteit vrijwel immer duurder zijn dan nieuwbouw. Daarnaast dient echter onderkent te worden dat vele vergelijkingen in deze mank plegen te gaan. Bij vele nieuwe bouwwerken is immers overwegend aandacht besteed aan het functioneel zijn en werd weinig of niet geïnvesteerd in de esthetische vormgeving. De motivering hiervoor wordt vrijwel immer in het economisch rendement teruggevonden. Het maatschappelijk rendement van verantwoorde vormgeving laat zich helaas moeilijk calculeren. De wrange vruchten van dit soort kostenbeschouwingen worden echter steeds duidelijker waarneembaar.

Tenslotte zij geconstateerd dat een belangrijk aspect bij het behoud van monumenten de gebruiksmogelijkheid vormt: de bestemming. Een groot gevaar voor het monument is haar functie-loosheid. Het kan eerst dan in de samenleving goed functioneren als het tot leven wordt gebracht door een passende bestemming. Bij bescherming zowel als restauratie zal ook daar rekening mee gehouden worden. Het is ook juist op dit terrein dat, eerder dan door de rijks-overheid, door andere publiekrechtelijke lichamen en particulieren initiatieven kunnen en moeten worden ontplooid”.

Ir. C. de Cler, directeur Stedebouw en Sanering van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, betoogde in zijn inleiding dat het beleid ten aanzien van oude stads- en dorpskernen zodanig dient te zijn dat ook vele oude woningen, die eigenlijk niet tot de beschermde monumenten van de monumentenlijst behoren, een opknappbeurt krijgen, omdat ze meestal in hoge mate bijdragen tot het karakteristieke beeld van die oude stads- en dorpskernen.

De samenwerking van de Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zal dus op restauratie en verbetering van die bescheiden woonhuismonumenten zijn gericht. Het zal daarbij vooral gaan om woonhuizen, die voor een wijde kring van gegadigden betaalbaar zullen zijn. In beginsel is besloten dat Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening voor dat doel de nodige gelden beschikbaar zal stellen. Om welke bedragen het precies zal gaan vormt nog een punt van overleg. Men mag er echter van uitgaan dat voor 1975 en volgende jaren een flinke verruiming van de restauratie-mogelijkheden van dergelijke woonhuismonumenten zal ontstaan.

De verbetering van de woonomgeving is een zaak, die Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening reeds enige jaren lang zeer ter harte gaat en waarvoor in het kader van de stadsvernieuwing eveneens financiële steun kan worden gegeven. Dit geldt uiteraard ook voor oude stads- en dorpskernen.

Daarnaast vraagt het vullen van gaten, die in straatwanden zijn ontstaan, de aandacht. Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening stelt gemeenten in de gelegenheid de grond te verwerven en nieuwe huizen op te richten voor het dichten van die gaten. Dat zullen dan moderne huizen moeten zijn, die zich echter door afmetingen, vorm en materiaalgebruik aanpassen aan de oude omgeving.

Het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening is voorts bezig met de inventarisatie van die volkswoningbouwcomplexen, die van belang zijn uit een oogpunt van architectuur en stedenbouwkundige aanleg en die men de pioniers-projecten van de volkshuisvesting zou kunnen noemen. In hun soort zijn het monumenten, die bescherming verdienen. De Amsterdamse School is daarvan het bekendste voorbeeld. Er bestaan in ons land vrij veel van dit soort woningcomplexen. Een ander onderzoek zal aan het licht moeten brengen in hoeverre ze zullen moeten worden gerestaureerd en verbeterd. Ge-

poogd zal worden om reeds in 1975 een begin met de feitelijke restauratie en verbetering te maken.

Evenementenkalender voor het Monumentenjaar 1975

17 februari. *Middelburg*. Première in het stadhuis van de film over restauratie- en vernieuwingsactiviteiten in de Middelburgse binnenstad.

februari. *Muiderberg*. Verschijning van de brochure „Monumenten met vlag en wimpel het gehele jaar door” over de juiste wijze van bevlaging van stad, dorp en landschap. Uitgave van de Stichting voor Banistiek en Heraldiek, Brink 36, Muiderberg 1235; tel. (02942) 1470.

1 april. Sluitingsdatum van de termijn voor aanmelding van werkstukken in Natuursteen ter mededinging om de „Natuursteenpenning”, beschikbaar gesteld door het Bedrijfschap voor het Natuursteenbedrijf. Aanmelding dient te geschieden bij dat Bedrijfschap, postbus 11, Rijswijk 2109. De „Natuursteenpenning” wordt tussen half augustus en begin oktober in Zeist uitgereikt.

april. *Den Haag*. Madurodam. Dia-klankbeeld. Gedurende het gehele seizoen expositie in de pergola.

8 april. *PTT*. Uitgifte zomerpostzegels 1975: Monumentenjaar-serie.

16 t/m 20 april. *Amsterdam* en plaatsen aan het *IJsselmeer*. Varend zesde wereldcongres onder dubbelmotto „Monumenten en vlaggen / Amsterdam 700 jaar” van de Internationale Federatie van Vlaggenkundigen-Organisaties (FIAV). Inlichtingen: Brink 36, Muiderberg 1235; tel. (02942) 1470.

2 mei. *Middelburg*. Jaarvergadering van de Raad van Europese Gemeenten.

10 mei. *Geheel Nederland*. Nationale Molendag — jaarlijks op de tweede zaterdag in mei georganiseerd door de vereniging „De Hollandse Molen”.

24 mei. *Apeldoorn*. Kastelendag van de Nederlandse Kastelenstichting in het rijksmuseum Paleis Het Loo. Inlichtingen: directeur NKS, Van Ostadelaan 23, Muiderberg 1235; tel. (02942) 1509.

mei. *Haarlem*. De stichting Diogenes stelt een reeks gerestaureerde 16e-eeuwse panden tegenover het Frans-Hals-museum als woningen in gebruik.

KNOB

- 7 juni. *Veere*. De Vereniging Vrienden Van Veere en de Stichting Delta Cultuur geven de voormalige Grote Kerk een nieuwe bestemming met de opening van een semi-permanente audio-visuele expositie en culturele manifestatie. Inlichtingen: secretaris VVVV, Markt 30, Veere.
- 20, 21 juni. Zomervergadering KNOB in Drente.
- 20 juni t/m augustus. *Noord-Holland*. Toerin met geveltoerisme: wandelingen in oude stadjes en dorpen.
- 26 juni. *Den Haag*. Nationale herdenking in en om de Grafelijke Zalen van een eeuw overheidszorg voor het cultuurbeleid. Verschijning gedenkboek. Heruitgave van jhr. Victor de Stuers' artikel „Holland op z'n smalst”. Fees-telijke weder-ingebruikstelling van de fontein op het Binnenhof.
- augustus. *Amsterdam*. Ingebruikstelling van het gerestaureerde Huis de Pinto ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Portugese synagoge. Op initiatief van de stichtingen Diogenes, Aristoteles en De Pinto zal er een informatiecentrum over het herstel van historisch waardevolle stadswijken in worden gevestigd.
- 15 augustus t/m 2 november. *Zeist*. In samenwerking met het gemeentebestuur, de exploitanten van het Slot, een plaatselijk dagblad, muziekkorpsen uit de omgeving, aannemers en een landelijk reisbureau organiseert de Rijksdienst voor de Monumentenzorg excursies, muziekconcurseren en een tentoonstelling waarbij ambachtslieden hun speciale vaardigheden tonen.
- 16 augustus t/m 27 oktober. *Otterlo*. Tentoonstelling „Wederzijdse beïnvloeding van Amerikaanse en Nederlandse architectuur in de 20e eeuw” in het rijksmuseum Kröller-Müller in samenhang met tentoonstellingen over Berlage in het Gemeentemuseum in Den Haag en over de Amsterdamse School in het Stedelijk Museum, Amsterdam.
- 6 september. *Orvelte*. Elfde vlaggedag van de Nederlandse Vereniging voor Vlaggenkunde. Inlichtingen: Brink 36, Muiderberg 1235; tel. (02942) 1470.
- september. *Zwolle*. Verschijning van het boek „Monumenten in Overijssel” (nr. 1975-76 in de serie Jaarboeken Overijssel). Uitgeverij Waanders B.V.
- 22 oktober. *Amsterdam*. Aanvang slotcongres van het Europese Monumentenjaar 1975 in het Congrescentrum RAI. Tegelijkertijd zal in het Rijksmuseum een internationale tentoonstelling worden gehouden.
- 24 oktober. *Middelburg*. Opening tentoonstelling van ingezonden foto's en dia's voor de wedstrijd „Mo(nu)ment-opname” in de Vleeshal van het stadhuis.
- 25 oktober. Excursies voor deelnemers aan het slotcongres naar voorbeelden van monumentenbehoud in geheel Nederland.
- 27 oktober. *Amsterdam* 700 jaar. Ingebruik-neming van het gehele gerestaureerde voormalige Burgerweeshuis, Kalverstraat 62, als Amsterdams Historisch Museum.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG 1974, GEHOUDEN OP 8 NOVEMBER
IN HET FRANS HALS MUSEUM TE HAARLEM

1. De voorzitter drs. C. Boschma opent om 10.50 uur de vier en zestigste Algemene Ledenvergadering en verwelkomt de aanwezigen. Hij begroet speciaal het bestuur van de Belgische Museumvereniging, en wel van de Nederlandstalige afdeling. Hij spreekt zijn erkentelijkheid uit tegenover de directeur van het Frans Hals Museum en zijn staf voor de gastvrijheid, die de leden van de vereniging vandaag in Haarlem genieten. De medewerking van de Stichting Openbaar Kunstbezit en de inspanningen van enige leden van de Werkgroep Educatieve Diensten worden onder dank gereleveerd.

2. Het verslag van de eerste Museumdag 1974 wordt zonder wijzigingen goedgekeurd.

3. Onder de ingekomen stukken wordt de brief van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk d.d. 17 september 1974 over de toegangsprijzen voorgelezen; de voorzitter voegt hieraan toe, dat besloten is middels een enquête onder de leden te onderzoeken hoe men staat tegenover de verschillende mogelijkheden „variërend van prijsbijstelling via kosteloze toegang gedurende één of enkele dagen per week tot geheel kosteloze toegang”. Hierbij sluit een brief aan van de heer D. H. Couvee, waarin deze vraagt een standpunt te formuleren t.a.v. de toegangsprijzen en een basisovereenstemming te bereiken, vooral met betrekking tot de kortingen.

In een brief van de Amerikaanse Ambassade wordt gevraagd naar kandidaten voor een 35 dagen durende studiereis door de Verenigde Staten in mei 1975; het bestuur dient drie kandidaten voor te dragen. Onder de mededelingen de aankondiging van de publikatie „Opvoedkundige activiteiten in musea van Vlaanderen”, aan te vragen bij het Ministerie van Nationale opvoeding en Nederlandse Cultuur, Kortenberglaan 158, 1040 Brussel.

Voorts het inmiddels in het Bulletin KNOB 1974 no 5 verschenen bericht van de Educatieve Dienst van het Rijksmuseum.

De Stichting Contact van Gelderse Oudheidkundige Verenigingen en Musea, Hogestraat 7, Dieren heeft een Adresboekje voor Oudheidkunde en Natuurbescherming in Gelderland uitgegeven (prijs f 1,—, per post f 2,—).

In Groningen, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104,

wordt het Museum voor Volkenkunde „Gerardus van der Leeuw” gevestigd.

De Sectie Technische musea en Transportmusea, secretariaat Zeestraat 82, Den Haag heeft een lijst van Technische verzamelingen gepubliceerd.

4. Onder de financiële zaken vermeldt de penningmeester dat de heer A. G. D. Reuvers van het Rijksmuseum Kam, administrateur van de vereniging is geworden.

De afrekening over 1973 heeft geen verdere opheldering nodig. Het verslag van de kascommissie 1973 wordt onder dank voor kennisgeving aangenomen en dientengevolge kan de penningmeester voor zijn beleid over 1973 worden gedechargeerd.

5. De benoeming van een kascommissie 1974 komt aan de orde. Drs. M. L. Wurfain, in 1972 en 1973 lid van de commissie, wordt opgevolgd door mevrouw M. A. T. Neerincx, die in haar controlerende taak zal worden bijgestaan door de heer J. W. Lugard, die bereid is dit werk nog een jaar te continueren.

6. De door het bestuur voorgestelde wijziging van artikel 2 van het Huishoudelijk Reglement wordt met algemene stemmen aangenomen en luidt thans: „Het algemeen bestuur benoemt uit zijn midden een vice-voorzitter, een secretaris, een penningmeester en één of twee leden, die tezamen met de voorzitter het dagelijks bestuur vormen”.

7. Het voorstel om mevrouw drs. J. C. E. Belinfante in het Algemeen Bestuur op te nemen, wordt aangenomen.

8. De voorzitter zegt toe in het KNOB-bulletin nader in te gaan op de statutenwijziging van I.C.O.M. Dan zullen ook de nederlandse bestuursfunctionarissen van ICOM worden vermeld.

Van 13-18 oktober 1975 zal in Venetië het Committee for conservation zijn vierde plenaire bijeenkomst houden; nadere inlichtingen te verkrijgen bij dr. J. R. J. van Asperen de Boer, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam.

Tenslotte bericht de voorzitter, dat het volgende ICOM-congres waarschijnlijk in Moskou zal worden gehouden.

9. Onder het agendapunt lustrum 1976 rele-

veert de voorzitter in dank de activiteiten van mevrouw drs. A. M. Janssens, de heren D. H. Couvee, drs. R. R. de Haas en drs. T. A. Swart.

Er is een plan een bescheiden tentoonstelling te organiseren over conservering en restauratie in de musea, om deze voor het publiek wat verborgen activiteiten meer onder de aandacht te brengen en voorts wil de lustrumcommissie een boek over de Nederlandse musea doen uitgeven, dat uit twee gedeelten zal bestaan. In het eerste deel zal de auteur een persoonlijke visie op het museum geven en aandacht besteden aan de verschillende typen musea en in het tweede deel zal informatie over de musea worden opgenomen, ingedeeld volgens bepaalde rubrieken die nog een onderwerp van overleg zijn. De commissie wil het lustrum aangrijpen als een gelegenheid om de vereniging uit zijn beslotenheid te laten treden en zich tot een algemeen publiek te laten richten.

Mevrouw drs. O. L. Bouma vult aan, dat voor intern gebruik het z.g. gele boekje zal blijven bestaan.

10. De heer Swart doet onder het agendapunt publiciteit verslag van de verschillende activiteiten. In het rapport museumpubliciteit worden wegen aangegeven, hoe men middels huis-aan-huisbladen publiciteit voor zijn museum kan verkrijgen. Mr. H. S. van der Straaten heeft zich beijverd een lijst van deze bladen verdeeld in regio's samen te stellen, welk werkstuk bij de secretaris verkrijgbaar is.

MUSEUM EN OPENBAAR KUNSTBEZIT

Het doel van deze bijeenkomst, waarbij ook vertegenwoordigers van „Openbaar Kunstbezit” aanwezig waren, was te komen tot het aftasten van de wederzijdse belangen. De Stichting „Openbaar Kunstbezit” probeert via media als T.V. en radio belangstelling te wekken voor het in ons land aanwezige openbare kunstbezit. Omdat dit kunstbezit zich in de musea bevindt is „Openbaar Kunstbezit” sterk afhankelijk van de medewerking van de musea. Anderzijds hebben de musea er belang bij dat het kunstbezit zoveel mogelijk openbaar wordt. T.V.- en radiouitzendingen zijn in dat opzicht belangrijke media.

Inleiding van de heer Blankesteijn, directeur „Openbaar Kunstbezit”

De heer Blankesteijn benutte zijn spreektijd door de museumvertegenwoordigers op de hoogte te

stellen van een nieuwe door „Openbaar Kunstbezit” gelanceerde activiteit: het vastleggen van programma's op video-cassette met behulp van dia dubbel-projectie. De Stichting heeft daartoe in haar nieuwe behuizing in Weesp een complete studio laten bouwen, waar musea terecht kunnen als ze voor museumpresentatie video-cassettes zouden willen maken. Men kan er echter ook terecht als men voor dia-projectie in het eigen museum een geluidsband met gesproken tekst en eventueel achtergrondmuziek wil maken. De kosten voor het maken van een programma op video-cassette kunnen sterk uiteenlopen. Wil men het maken van een programma geheel uitbesteden en zich daarbij verzekeren van de medewerking van een fotograaf, een regisseur en een tekst-spreker dan kunnen de totale kosten van één programma tot ± f 6000,— oplopen. Maakt

De heer Swart vermeldt de uitgave van het collectieve affiche „Neem tijd — ontdek een museum”, waarvoor bij de penningmeester nog opgaven worden ingewacht.

De museumlijst heeft een handzamer formaat gekregen en is aan te vragen bij de Voorlichtingsdienst van het Ministerie van CRM. Pogingen worden gedaan de TV-spot over de musea weer uitgezonden te krijgen.

Een aantal leden van de werkgroep Museumvoorlichting overlegt op welke wijze het aandeel van de museumvereniging in het bulletin van de KNOB kan worden verlevendigd.

De voorzitter dankt de werkgroep voor zijn inspanningen.

11. Onder wat verder ter tafel komt, vraagt mevrouw Bouma medewerking van de musea om de museumwagon, die in Engeland zal rijden, van een zinvolle vulling te voorzien. Materiaal wordt gaarne ingewacht op Kazernestraat 3, Den Haag.

De penningmeester deelt mee, dat de enquête rond de jeugdmuseumkaarten heeft uitgewezen, dat de meerderheid van de musea voor handhaving is van de bestaande toestand, d.w.z. leeftijdsgroep 11-21 jaar, prijs f 1,—.

12. Nadat in de rondvraag geen vragen zijn gesteld, vertelt de heer Couvee iets over de geschiedenis en indeling van de kerk van de Doopsgezinde Gemeente.

De voorzitter dankt de aanwezigen voor hun aandacht en medewerking, en sluit om 11.50 uur de vergadering.

men zelf een programma-opzet, produceert men zelf de dia's en spreekt men in Weesp, zelf de tekst in, dan lopen de kosten van één programma terug tot f 300,— à f 400,—.

De door de heer Blankesteijn geschetste voordelen van het werken met video-cassettes voor de visuele begeleiding van bezoekers in het museum zijn:

a. het video-cassette-apparaat is eenvoudig te bedienen (druk-op-de-knop-systeem);

b. men kan een video-cassette programma via de beeldbuis bij gewoon daglicht vertonen;

c. van een eenmaal opgenomen programma kunnen meerdere copieën worden gemaakt. Die zouden kunnen worden gebruikt bij voorbereiding van museumbezoek b.v. op scholen en in vormingscentra;

d. een eenmaal aangeschafte video-cassette-recorder biedt naast de hierboven genoemde, nog verschillende andere mogelijkheden, b.v. het overnemen van programma's van het open net; het overnemen van films, waarbij ter vervanging van de tekst in een vreemde taal, een Nederlandse tekst kan worden ingesproken, het maken van eigen programma's indien naast de recorder ook een eigen camera kan worden aangeschaft.

Bij het op gang brengen van het video-cassette-project wil „Openbaar Kunstbezit” zo nauw mogelijk samenwerken met de musea. Om in het nu nog experimentele stadium, de musea zoveel mogelijk voor deze samenwerking te interesseren heeft „Openbaar Kunstbezit” drie video-cassette-recorders beschikbaar, die door de musea voor een bepaalde manifestatie geleend kunnen worden. Daarbij wordt ook gedacht aan het meesturen van een recorder met een reizende tentoonstelling, die in een aantal kleinere musea opgesteld zal worden.

Inleiding van de heer van Haaren, voorzitter programmaraad „Openbaar Kunstbezit”

Sinds mei 1974 is er bij „Openbaar Kunstbezit” een programmaraad nieuwe stijl. Het eerste streven van de nieuw gevormde programmaraad is om in nauw overleg met de Nederlandse Omroep Stichting (N.O.S.), de Belgische Radio en Televisie (B.R.T.) en de Culturele Raad Vlaanderen, de in het verleden gerezen moeilijkheden tussen „Openbaar Kunstbezit” en de media, te vermijden. Daarnaast wil men de kwaliteit van radio- en T.V.-programma's als wel van het geproduceerde drukwerk verzekeren. Men geeft daartoe o.m. een stafmedewerkster met een kunst-historische opleiding aangetrokken, die als ver-

lengstuk van de programmaraad optreedt en die zich zal belasten met documentaire en redactionele aangelegenheden.

In 1975 wil men, in samenwerking met N.O.S. en B.R.T. acht T.V.-programma's uitzenden, ieder van 25 minuten. Men heeft dan een voldoende spreiding over het hele jaar en per uitzending voldoende tijd om informatie te geven. De uitzendtijd voor de radioprogramma's blijft 10 minuten.

Wat het gedrukte materiaal betreft blijven de katernen, die men per jaar in een album kan verzamelen, gehandhaafd. Daarnaast wil men aparte brochures gaan uitgeven. Uitgangspunt voor de totale programmering van „Openbaar Kunstbezit” zal zijn: de multi-mediale benadering. Rond ieder der gekozen thema's wil men de T.V.- en radioprogramma's, maar ook het gedrukte materiaal, zoveel mogelijk op elkaar afstemmen. In deze multi-mediale benadering wil men ook de musea zoveel mogelijk betrekken. Voor de programma's van de eerste helft van 1975 heeft men een aantal moderne kunstenaars uitgenodigd, die elk een keuze zullen maken uit de kunstwerken in één bepaald museum en die deze keuze ook zelf toe zullen lichten. Voor het tweede „blok” uitzendingen in 1975 denkt men aan thema's die verband houden met museumpresentatie of met belangwekkende monumenten.

Na de inleiding van de heer van Haaren werd aan de aanwezigen een voorproefje gegeven van een der programma's die in begin 1975 via de T.V. zal worden uitgezonden. Het was een programma rond de kunstenaar Ger van Elk, die een keuze maakte uit werken van het Stedelijk Museum in Amsterdam en die zijn keuze zelf toelichtte, daarbij ook gesprekken voerend met een aantal mede-kunstenaars.

Na afloop van dit op video-cassette vastgelegde programma was het woord aan twee leden van de Museumvereniging, die het programma vooraf al in Weesp hadden bekeken en die het van kritisch commentaar zouden voorzien. Als eerste kwam aan het woord mevrouw Ria Janse van het Museum Boymans-van Beuningen. Zij vond het geen eenvoudige taak het programma kritisch te beoordelen. Enerzijds gaat het hier om een medium dat een eigen beeldtaal heeft en dat op grond daarvan ook beoordeeld moeten worden. Anderzijds mag men van dit medium verwachten dat het in staat is, aspecten van ons openbare kunstbezit aan een zo groot mogelijke groep mensen door te geven. Dat laatste stelt bepaalde eisen aan dat medium. Bij het bekijken en be-

luisteren van de programma's was het haar opgevallen dat er in het programma van Ger van Elk vaak een disharmonie was tussen beeld en geluid. Soms was het geluid functioneel — straatgeluiden bij een straatbeeld — vaker echter was er harde muziek bij filmbeelden waar die muziek niets mee van doen had.

Haar grootste bezwaar gold echter de in de uitzending gebruikte taal, die zij kwalificeerde als mandarijnen-taal. Zelf uit een kunstmuseum komend, kon zij zich wel voorstellen dat mensen die dagelijks met kunst te maken hebben, betrekkelijk achteloos vaktermen gebruiken. Als je je echter — vanuit de educatieve hoek — bezig houdt met de vraag, hoe die termen bij het kijkerspubliek overkomen, ben je bepaald niet gelukkig met het gebruik van vakjargon. Hoe nu zou je programma's voor „Openbaar Kunstbezit” of andere programma's over museumbezit moeten samenstellen, zo vroeg mevrouw Janse zich af. Volgens haar zou je naar analogie van de in kookboeken gevolgde werkwijze een ingrediëntenshijf moeten samenstellen. Voor ieder programma zou dan moeten worden vastgesteld welke onderdelen dat programma zou moeten bevatten en hoe die bestanddelen zich t.o.v. elkaar zouden moeten verhouden. Daaraan voorafgaande zal men zichzelf vragen moeten stellen als: wie maakt de programma's en voor wie worden ze gemaakt?

Als die twee zaken goed duidelijk zijn, kun je de ingrediëntenshijf gaan opstellen, om tot een duidelijke programma-opbouw te komen. In het programma van Ger van Elk is volgens mevrouw Janse van die opbouw weinig te merken. Er is te weinig relatie tussen filmbeeld en gesproken woord. Af en toe worden in het gesproken woord terloopse opmerkingen gemaakt, die behalve dat ze niet door beelden worden ondersteund, ook niet verder worden uitgewerkt. Dat zal het voor de kijkers moeilijk maken om vat op zo'n programma te krijgen.

Als tweede criticus kwam de heer Buffart van het Rotterdamse museum voor Land- en Volkenkunde aan het woord.

Hij begon met het weergeven van de doelstelling van „Openbaar Kunstbezit”: „het bij het Nederlandse volk in al zijn geledingen bevorderen van belangstelling voor de beeldende kunst, met name voor het Nederlandse openbare kunstbezit”. Als wij — zo stelde de heer Buffart — het Nederlandse volk verdelen in drie groepen, n.l. de niet of nog-niet belangstellenden, de geïnteresseerde leken en de kleine direct bij kunst

betrokken groep, dan zou „Openbaar Kunstbezit” vooral ook programma's moeten maken voor eerstgenoemde groep. In het programma van Ger van Elk echter is vooral gemikt op de laatste groep, in casu de kleine geëngageerde groep („incrowd”).

Bij het samenspel tussen de musea en „Openbaar Kunstbezit” — zo vervolgde hij — kan men zeggen dat de musea van binnen naar buiten werken en „Openbaar Kunstbezit” van buiten naar binnen, d.w.z. dat „Openbaar Kunstbezit” via haar programma's moet trachten de mensen te brengen op de plaatsen waar zich het openbare kunstbezit bevindt, d.i. in de musea. De heer Buffart ging vervolgens na welke mogelijkheden er momenteel zijn om — in samenwerking met „Openbaar Kunstbezit” — programma's op video-band te maken, die op enigerlei wijze in of ten dienste van de musea te gebruiken zijn. Dat zijn:

a. de algemene informatieve programma's, b.v. over het hele museum, over een bepaalde collectie of over educatief werk. Die programma's zouden ter algemene voorlichting ook buiten het museum gedraaid kunnen worden.

b. Maken van programma's over bepaalde activiteiten in het museum, die ter voorbereiding van museumbezoek, kunnen worden vertoond op scholen, in culturele centra, in bejaardentehuizen, etc.

c. Het maken van programma's die een tentoonstelling in het museum begeleiden.

Men kan daarbij zelfs aan drie verschillende typen programma's denken:

1 — voor het algemene publiek;

2 — voor geïnteresseerde leken;

3 — voor een kleine groep „insiders”.

d. Men zou eens een programma kunnen maken van die collecties in het museum of van die museale activiteiten die normaal gesproken voor het publiek niet zichtbaar zijn.

e. Men zou een video-band kunnen maken van een discussie in het museum tussen b.v. een conservator, leden van de educatieve dienst of een kunstenaar met mensen uit het publiek. Die band zou dan doorgespeeld kunnen worden aan mensen, b.v. in vormingscentra die het discussieonderwerp verder zou willen uitwerken.

f. Maken van programma's voor het open net, waarmee in principe iedere kijker bereikt wordt (macro-T.V.).

g. Maken van programma's voor het kabelnet, waarbij vooral gedacht wordt aan plaatselijke- en wijk-televisie (meso-T.V.).

h. Maken van video-banden, vooral bedoeld voor individueel gebruik; bij kunst-educatie te gebruiken naast of ter vervanging van het boek (micro-T.V.).

De heer Buffart wees tenslotte op het belang van het nauwkeurig onderzoeken en blijven volgen van de mogelijkheden om de verschillende activiteiten in het museum met visuele middelen te ondersteunen. Wij leven in een wereld waarin het verbalisme nog een overheersende rol speelt. Wij moeten de mensen beter leren kijken. Daarnaast moet er een brug geslagen worden tussen beelden en woorden. Video kan hierbij een belangrijk hulpmiddel zijn.

Nadat de heer van Schendel — als compensatie op de geleverde kritiek — een compliment had gegeven aan de makers van het bekeken programma, brak de middagpauze aan. Daarin werd aan de op dat moment aanwezigen een video-cassette-programma uit het van Gogh-museum getoond.

Het middagprogramma begon met de vertoning van een video-cassette-programma over kunst van de Inuit (Eskimo's). Daarna splitste de groep zich op in vijf discussie-groepen die gedurende een klein uur met de twee hiervolgende discussie-punten bezig waren.

1. Stel dat „Openbaar Kunstbezit” een programma in Uw museum zou maken
  - a. aan welke zaken zou dan moeten worden gedacht? (denk aan het begrip ingrediëntenschijf, zoals door mevrouw Janse geïntroduceerd)
  - b. welke mensen zouden — van binnen en van buiten het museum — aan de realisatie daarvan moeten meewerken?
2. Zien we voor onszelf mogelijkheden om te werken met op video-cassette overgebrachte programma's waarvan er zojuist een (over Inuit-kunst) getoond is?

Resultaten groepsdiscussies

Discussiepunt 1

In iedere groep was naar voren gekomen dat men bij het samenstellen van een programma nadrukkelijk rekening wilde houden met het publiek voor wie het programma gemaakt wordt. Twee voorwaarden werden daarbij gesteld: een duidelijk afgerond en tamelijk beperkt thema en een zo begrijpelijk mogelijk taalgebruik.

T.a.v. het scenario dat voor de visualisering van een thema gemaakt wordt geldt, dat het voor het publiek duidelijk herkenbare punten moet be-

vatten, die op een goed te volgen manier met elkaar in verband moeten worden gebracht. Men moet deze programma's, waarin met visuele middelen wordt gewerkt, vooral ook gebruiken om de mensen zelf te leren kijken. In verschillende groepen werd de noodzaak van regelmatig publieksonderzoek naar voren gebracht. Wie kijken er, hoe reageren degenen die kijken op de programma's?

T.a.v. het b-gedeelte van het discussiepunt waren alle groepen het erover eens dat bij de realisatie van zo'n programma vanaf de eerste opzet een nauwe samenwerking zou moeten bestaan tussen „Openbaar Kunstbezit” en het museum. Voornaamste punt van overleg is daarbij de vormgeving van het programma. Dat mag niet uitsluitend een zaak van de regisseur zijn. Vanuit het museum zullen bij de totstandkoming van het programma vooral betrokken zijn: de conservator, de educatieve medewerker en de voorlichter. Enkele groepen spraken over de mogelijkheid een expert op het gebied van beeldencommunicatie aan te trekken, zeker als geen educatieve medewerker en/of voorlichter aanwezig is.

Discussiepunt 2

De vraag of men mogelijkheden zag voor het gebruik van op video-cassette vastgelegde programma's werd door alle groepen in bevestigende zin beantwoord, zij het in sommige gevallen met de aantekening dat het dan wel financieel mogelijk moest zijn.

Men zag vooral mogelijkheden om aanvullende informatie bij tentoonstellingen te geven, om mede daardoor die tentoonstelling te actualiseren. Dit zou b.v. kunnen door een stukje van een T.V.-programma over te nemen en te laten zien. Het zou ook mogelijk zijn om een discussie tussen b.v. een kunstenaar en mensen uit het publiek met behulp van een camera op te nemen en later aan andere groepen uit het publiek te laten zien. Zoiets kan dan aanleiding geven tot nieuwe discussies en daarmee tot doorbreking van de passiviteit van het publiek.

Het werk met video-cassettes — zo werd door een der groepen opgemerkt — zou ook voor de kleine musea een duidelijk voordeel kunnen zijn. Vooral — zoals een andere groep voorstelde — als er een centrale videotheek zou zijn, waar men cassettes zou kunnen lenen.

Een video-programma — vond een andere groep — mag niet te lang zijn om de aandacht niet teveel af te leiden van wat hoofdzaak moet blijven, nl. de originele voorwerpen.

Een bezwaar van video-presentatie kan zijn, dat de informatie te subjectief is.

Een ander bezwaar, althans tegen het door „Openbaar Kunstbezit” getoonde video-programma over Inuit-kunst: het beeld is voor de T.V. te statisch.

Na afloop van de rapportages vanuit de discussie-groepen kreeg de heer van Haaren nogmaals het woord. Hij betreurde het dat het programma van Ger van Elk niet centraal had gestaan in de discussie. Hij formuleerde daarna het uitgangspunt van de programmaraad van „Openbaar Kunstbezit”: het brengen voor de T.V. van wat men meent dat in dit geval T.V. moet zijn; toch informatief, waarbij de kunstenaar zelf aan het woord is, met zijn kijk naar de wereld waarmee hij bezig is. Wij zijn — zei de heer van Haaren — vanuit „Openbaar Kunstbezit” geen Teleac-cursus, wij moeten als deel van een totaal programma figureren en wij willen de kunst op een zinnige manier actueel present stellen.

De heer van Elk die vervolgens het woord kreeg, had de kritiek op zijn werk aangehoord, maar legde die met een gerust geweten naast zich neer. Kunst, zo stelde hij, is niet democratisch, is een privé-zaak. Ik doe en ik maak wat ik fijn vind. Of nu één iemand of honderd of duizend andere iemanden het mooi vinden, maakt mij in feite niets uit. „Openbaar Kunstbezit” vroeg mij een keus te maken van tien werken in het Stedelijk Museum. Daar is een filmpje van gemaakt. Dat kan gewoon niet educatief zijn. Ik ben — zo vervolgde hij — toch al te veel op de stoel van de kunsthistoricus gaan zitten. Voor mij was het voldoende geweest langs de schilderijen te lopen en te zeggen: die vind ik dromerig, die romantisch, die goed lelijk, enz.

De heer van Elk zei tenslotte dat hij helemaal niet aan een educatief programma wil meewerken. Hij vindt praten over educatie in de kunst ronduit vervelend.

De heer van Haaren die hierna nogmaals het woord kreeg, ging nog even door op die educatie. Als je eens per maand 25 minuten zendtijd krijgt — zo stelde hij — kun je je niet permitteren een programma te laten zien, zoals we vanmiddag gezien hebben over Inuit-kunst. Dat is dan minstens gedateerd als Volksuniversiteit. Je moet een programma brengen waarop iets gebeurt. Dan mag je rustig ook wel eens wat moeilijke woorden gebruiken, want die hoor je ook in de programma's van K.R.O., V.P.R.O. en V.A.R.A. We zijn, aldus de heer van Haaren,

aan het zoeken naar een nieuwe formule voor het medium waarmee we werken.

Voor de eerste helft van 1975 menen we die formule gevonden te hebben in de programma's rond de kunstenaars. In de tweede helft hopen we programma's te gaan maken met museum-mensen en met monumentenbewakers. „Voor elke kritiek”, zei de heer van Haaren tenslotte, „staan we van harte open. Maar laat het niet worden een educatieve museale benadering, want daar komen we er niet mee. Daar komen we de huiskamer niet mee binnen. Dat is mijn geloof in deze positie”.

Nabeschouwing museumdag

Het is een vaak gevoelde frustratie bij drukbezochte eendaagse bijeenkomsten dat de punten waar het in feite om gaat zich pas gaan uitkristalliseren op het moment dat zo'n dag afgesloten wordt. Zo was het ook op 8 november in Haarlem. Als B en W van Haarlem niet op ons hadden gerekend en als er geen treinen naar verafgelegen bestemmingen hadden moeten worden gehaald, dan hadden zeker een aantal van ons best nog een tijdje met de discussie door willen gaan.

De slotopmerking van de heer van Haaren zou daar b.v. alle aanleiding toe hebben kunnen geven. Hij stelde immers, dat hij als voorzitter van de programmaraad van „Openbaar Kunstbezit” zeker niet zou kiezen voor een educatieve museale benadering, als men in de tweede helft van 1975 in samenwerking met de musea programma's wilde gaan maken. En dat terwijl tevoren uit de rapportage van de discussiegroepen overduidelijk was gebleken dat men t.a.v. de open-net programma's van „Openbaar Kunstbezit” wilde kiezen voor logisch opgebouwde programma's, die voor een zo breed mogelijk publiek duidelijk te volgen zouden zijn. Programma's bovendien met een zo eenvoudig mogelijk taalgebruik. Allemaal zaken die men zou kunnen beschouwen als basisgegevens die een educatieve dienst hanteert bij het samenstellen van publieksprogramma's in de musea en die men zeker ook zou willen hanteren bij het maken van T.V.-programma's.

Een ander heet hangijzer op deze dag was de al in het commentaar van de heer Buffart vermelde disharmonie tussen de doelstelling van „Openbaar Kunstbezit” (het bevorderen van de belangstelling voor de beeldende kunst bij het Nederlandse volk in al zijn geledingen) en de manier waarop die doelstelling via het Ger van

Elk-programma in de praktijk werd gebracht. De heer van Elk zei later op de dag dat voor hem geen verschil maakt of veel of weinig mensen appreciëren wat hij maakt of doet. „Als ze het niet mooi vinden, draaien ze de knop van het T.V.-toestel maar om”.

Het is uiteraard het goed recht van de heer van Elk om zo'n standpunt te hebben en te verdedigen. De vraag is echter of „Openbaar Kunstbezit” hem dan moet vragen een van haar programma's te presenteren. Los daarvan houdt het feit, dat iemand een gerespecteerd kunstenaar is, beslist niet in, dat hij in staat is om wat hij maakt en denkt, ook aan een breder publiek over te dragen.

Ook bij de presentatie van kunst zal men zich moeten realiseren, dat presentatie een specialisme is. Met een variant op een uitspraak van museumcollega Henk Overduin (Frans Hals museum) zou gesteld kunnen worden, dat een voorwaarde voor het presenteren van kunst, de kunst van het presenteren is.

Een paar hete hangijzers en een — vanwege het enigszins controversiële onderwerp — af en toe wat geëmotioneerd sfeertje, drukten zeker hun stempel op deze dag.

Wat waren daarnaast de positieve punten van de bijeenkomst in Haarlem? In de eerste plaats de uitwisseling van ideeën tussen vertegenwoordigers van de Nederlandse museumwereld en van „Openbaar Kunstbezit”. Laatstgenoemden toonden via de video-cassette-recorder iets van hun activiteiten en verduidelikten hun uitgangspunten. Museummedewerkers reageerden hierop en discussieerden over de wijze waarop zij de programma's gemaakt zouden willen zien en over de voor hen meest wenselijke vorm van samenwerking met „Openbaar Kunstbezit”.

In de tweede plaats lanceerde de heer Blankesteijn een voor „Openbaar Kunstbezit” nieuwe activiteit: het vastleggen van programma's op video-cassette met behulp van dia dubbelprojectie, speciaal ten behoeve van de museumwereld. Een ter plaatse uitgereikt stencil gaf over dit medium en over de mogelijkheid dit in de nieuwe studio van „Openbaar Kunstbezit” in Weesp te gebruiken, aanvullende informatie.

Tenslotte zagen de in Haarlem aanwezigen twee geheel verschillende gebruiksmogelijkheden van het medium T.V./video. De heer Buffart ging in zijn commentaar uitvoerig in op nog andere mogelijkheden. In de discussie-groepen werden die mogelijkheden verder doorgepraat. Vooral ook voor degenen die in het museum met

dit snel in opkomst zijnde medium werken of gaan werken, zijn al die mogelijkheden van video/T.V. in het hiervoor gaande verslag nog eens uitvoerig weergegeven. De eigen museale situatie en het doel wat men met dit medium wil nastreven, zal tenslotte moeten bepalen, welke mogelijkheden men kiest.

GER VAN WENGEN

De Museumdag van vrijdag 8 november in Haarlem, waarop getoond en verteld werd wat „Openbaar Kunstbezit” met video doet en kan doen, laboreerde aan hetzelfde misverstand waarmee museum Boymans-van Beuningen in zijn incidentele relatie met de videogroep van het Rotterdamse Lijnbaancentrum te kampen heeft en dat ook levensgroot in het artikel „Video in de kinderschoenen” van Hein Reedijk en Gijs van Tuyl in het Museumjournaal van augustus 1974 tevoorschijn komt. Waar het namelijk steeds op uitdraait is dat er over het onderwerp video vanuit twee verschillende gedachten wordt gesproken, zodat de discussies hardnekkig langs elkaar heen gaan.

Waar het Reedijk, Van Tuyl, het Lijnbaan-team en — blijkbaar ook — „Openbaar Kunstbezit” om te doen is betreft het gebruik van video als kunstuiting, als expressiemiddel, naast het schilderij, het beeldhouwwerk, de film, de fotografie. Waar het de musea, althans de educatieve diensten en de voorlichtingsafdelingen van die musea echter om gaat is het gebruik van het *medium* video, naast de gesproken en geschreven begeleiding, de catalogus, het bulletin, kortom de andere media.

Vanuit die laatste invalshoek waren voorzover ik heb kunnen constateren de meeste deelnemers aan de museumdag naar Haarlem getogen; vanuit die gezichtshoek brandde ook de kritiek los op de eerste videopresentatie. Maar vanuit de eerstgenoemde gedachtengang kwamen de reacties van Van Elk en de NOS-ploeg op die kritiek.

Het pleidooi, aan het slot van de dag, van „Openbaar Kunstbezit” voor zijn eigen omstreden produktie droeg ook niet verder bij tot verheldering of tot oplossing van het misverstand. Een onbevredigend slot werd daarmee aan een in opzet toch zinnige zaak gebreid.

Jammer, omdat ongetwijfeld een aantal onzer op de terugweg voor zichzelf hebben uitgemaakt dat video voor hun doeleinden (nog) niet bruikbaar is en dat zij niet van de diensten van „Openbaar Kunstbezit” gebruik willen maken als dat impliceert dat zij een kunstwerkje krijgen ter-

wijl zij om een informatiedrager vragen. Dubbel jammer omdat er voor video in de musea zoveel mogelijkheden zijn: als voorlichtings- en informatiemiddel, als aanvulling van het educatieve instrumentarium, als actuele, flexibele toevoeging aan tentoonstellingen; ja en tenslotte natuurlijk ook als nieuw expressiemiddel naast pot-

lood en papier, verf en boetseerlei — en dan belanden we toch via een omweg bij het gebruik van video als kunstuiting. Maar dat is, als gezegd, een heel andere zaak dan waarvoor wij naar Haarlem gingen.

Rotterdam, november 1974

T. A. SWART

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Bergeyk (gem. Bergeyk)

Ter voorbereiding der restauratie van de R.K. parochiekerk te Bergeyk, oorspronkelijk gewijd aan de Maagd Maria doch sinds enkele jaren buiten gebruik gesteld, werd binnen de muren van deze laat-middeleeuwse kruiskerk een oudheidkundig bodemonderzoek ingesteld. De opgravingen vingen op 29 juli 1974 aan en werden op 6 september voltooid. Als oudste stenen bouwfase kon worden vastgesteld een zaalkerkje met versmald-rechthoekige koorpartij, opgetrokken in tufsteen-gietwerk en rustende op een pakking van dooreen gebezigde oersteen, Grauacker en veldkeien. Vermoedelijk werd de Grauacker en waaronder zich brokken van ruim een halve meter lengte bevonden, betrokken van een Romeinse bouwval, te oordelen naar de fragmenten van Romeinse dakpannen, eveneens in de vulling van het muurwerk aangetroffen.

Het opgaande werk was vrijwel volledig uitgebroken. Niettemin kon worden vastgesteld dat het zaalkerkje aan de voeting een muurdikte had bezeten van *c.* 1,4 meter, een lengte van *c.* 17 en een breedte van *c.* 8,5 meter. Het versmalde koor besloeg, hart op hart gemeten, een vierkant van *c.* 6 meter. Tussen schip en koor bevond zich een fundering, even breed als die onder de buitenmuren en daarmee verankerd. Gezien de zwaarte van deze aanleg vragen wij ons af of deze een afscheidingsmuur kan hebben gedragen waarin een betrekkelijke nauwe doorgang tussen schip en koor was uitgespaard. Deze zou er voor kunnen pleiten dat het tufstenen kerkje een tamelijk hoge ouderdom bezat, terugreikende tot in de 11de eeuw.

De fundering van het in de koorpartij eenmaal opgestelde, eveneens uit tufsteen opgemetselde altaar, bleek nog voorhanden te zijn, waarbij tussen altaar en oostelijke koormuur slechts een ruimte van 30 cm was uitgespaard. De breedte van deze altaarvoeting bedroeg *c.* 1,20, de lengte 1,55 meter (fig. 2).

Intussen schijnt het tufstenen zaalkerkje toch niet het allereerste bouwwerk ter plaatse te zijn geweest aangezien zich onder de fundering, op de scheiding tussen schip en koor zowel als onder de beide zijmuren van het koor, menselijke bijzettingen aftekenden van Christelijk karakter. De begraafrichting week in de richting noord-

west-zuidoost iets af van de bouwrichting der tufstenen kerk. Het is verleidelijk een aantal paalkuilen, op vrij grote diepte binnen de muren van het tufstenen schip waargenomen, met deze groep oudere graven in verband te brengen en te beschouwen als overblijfselen van een of meer houten kapellen. Helaas was de onderlinge verhouding van de 16 teruggevonden paalgaten te grillig, en liepen de afmetingen van deze kuilen te zeer uiteen, dat bedoelde sporen de reconstructie van een of meer bouwwerken toelieten. Aan de andere kant strookte de richting van bepaalde paalreeksen met de richting der juist beschreven grafkuilen en was het opvallend dat deze grafkuilen zich uitsluitend ten oosten van de paalkuilen bevonden, nimmer daarbinnen. Voor het overige lieten alle teruggevonden paalkuilen zich omsluiten door een rechthoek, ter lengte van *c.* 11 meter bij een breedte van *c.* 5,5, in zijn geheel binnen de muren van het schip der tufstenen kerk vallende (fig. 1 en 2).

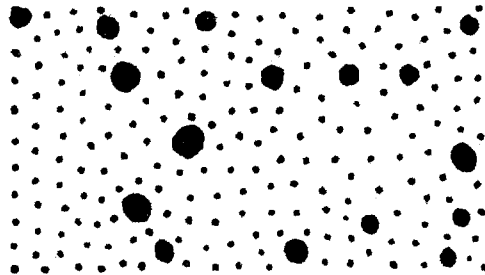

Fig. 1. Paalgaten teruggevonden op vrij grote diepte binnen de muren van de R.K. parochiekerk te Bergeyk.

Fig. 2. Vroegste plattegrond van de kerk te Bergeyk.

Al vrij spoedig schijnt de tufstenen zaalkerk met een toren te zijn verrijkt, welke tegen de westgevel werd geplaatst. Deze toren was gefundeerd op veldkeien en bezat aan de voeting een omvang van *c.* 8,20 bij 7,20 meter, bij een funderingsbreedte van *c.* 1,75 meter. Van het opgaande werk was geen steen gespaard gebleven maar op grond van het feit dat in het huidige

kerkgebouw geen enkele kloostermop gevonden werd, primair noch secundair toegepast, nemen wij voorshands aan dat het bovengrondse deel van de toren een zelfde samenstelling bezat als het aansluitende zaalkerkje (fig. 3).

Fig. 3. Plattegrond van de tufstenen zaalkerk met toren.

In het jaar 1422 verschaftte hertog Jan II van Brabant de nodige armslag aan de kerkvoogdij teneinde over te kunnen gaan tot een klaarblijkelijk kostbare verbouwing. Hoogstwaarschijnlijk kunnen deze maatregelen in verband worden gebracht met de vervanging van de oostelijke koor-muur door een nieuwe, welke pal ten oosten van de oude werd gefundeerd en aan de beide uiteinden geschoord door steunberen, in het verlengde van de zijmuren aangebracht. Er kwam tevens een nieuw altaar tot stand, aanzienlijk breder gefundeerd dan de tufstenen voorganger, waarmee het slechts de achterbegrenzing gemeen had. Wegens het opschuiven van de oostelijke koorgevel ontstond er niettemin meer ruimte tussen de sluitmuur van het koor en de achterzijde van het altaar, welke tot *c.* 1,25 meter werd uitgebreid. In de onderbouw van de nieuwe koor-muur werd overwegend secundair benutte oer-en tufsteen toegepast, bij het nieuwe altaar uitsluitend baksteen van het formaat 5,5 x 11,5 x 23 cm.

Gelijktijdig, dan wel kort daarna, zo menen wij, brak men het tufstenen schip grotendeels af en verving dit door een bakstenen schip met twee zijbeuken, van elkaar gescheiden door drie kolommenparen. Aangezien men het oostelijke uiteinde van het tufstenen schip met het aansluitende tufstenen koor had gespaard doch de nieuwe zijbeuken voortliepen tot halverwege het tufstenen koor, ontstonden er aan weerszijden van dit koor twee zijkapellen (fig. 4). Blijkens een

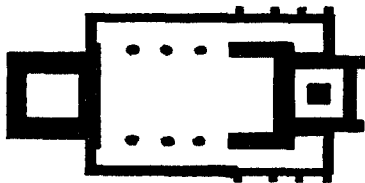

Fig. 4. Plattegrond van de kerk te Bergeyk in het eerste kwart der 15de eeuw.

verzoekschrift, in het jaar 1525 door de kerkvoogden gericht aan Karel V als hertog van Brabant, verkeerde de parochie andermaal in geldnood als gevolg van verbouwingswerkzaamheden, dan wel het voornemen daartoe. Vermoedelijk gold het thans de bouw van het huidige, vijfzijdig-gesloten koor met nieuw altaar, dakruiter en traptoren tegen de noordelijke koor-muur, alsmede de bestaande twee dwarsbeuken met viering. Het geheel overspannen door gemetselde kruisgewelven en opgetrokken uit baksteen van het formaat 4,5 x 10,5 x 22,7 cm. Eer men met deze uitbreiding had kunnen beginnen moest het oude tufstenen koor tot de grond toe worden gesloopt, met inbegrip van de eveneens niet langer te handhaven bakstenen zijkapellen in het verlengde der beide zijbeuken (fig. 5).

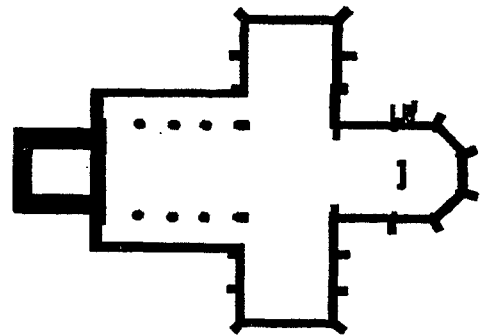

Fig. 5. De kerk te Bergeyk in het begin der 16de eeuw.

Er kan slechts weinig tijd verlopen zijn eer men er toe overging het kerkschip met de westelijke restanten der aansluitende beide zijbeuken eveneens af te breken, waarbij de drie bestaande kolommenparen echter gehandhaafd bleven om wederom dienst te doen als afscheiding tussen het vervangende schip met nieuwe zijbeuken. Men trok deze laatste echter in westelijke richting zover door dat de gespaard gebleven toren geheel ingebouwd raakte. De nieuwe zijbeuken vielen bovendien één muurdikte breder uit dan de vorige (fig. 6). In het jaar 1650 stortte de toren in en sleepte in zijn val de meest westelijke traveeën van de kerk mee. Sinds 1648 was het bouwwerk aan de R.K. parochie ontnomen en in handen gegeven aan de Calvinisten, die evenwel noch over de middelen, noch over de ambitie beschikten kerk en toren in hun oorspronkelijke omvang te herstellen. Na het opruimen der puinhopen werd het kerkschip ingekort tot aan de eerste kolommenrij, terwijl de in

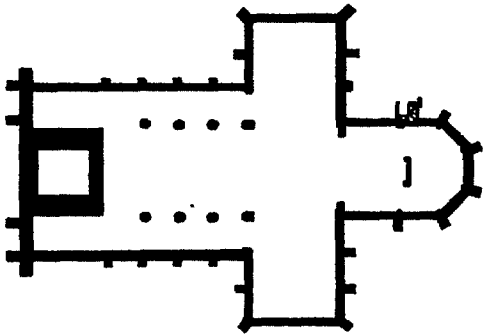

Fig. 6. Plattegrond van de kerk te Bergeyk met ingebouwde toren.

het jaar 1367 door Jacobus van Helmond gegoten luidklok werd opgehangen in het uit 1669 daterende, houten klokhuis, aan de rand van het kerkhof opgesteld (fig. 7).

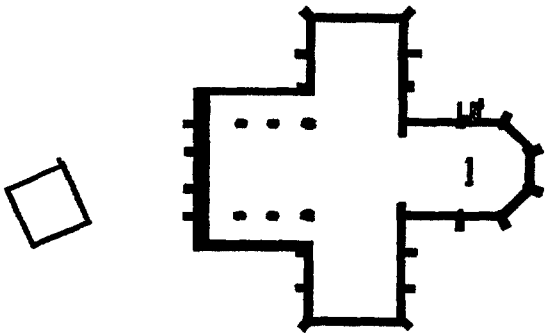

Fig. 7. De kerk te Bergeyk in het midden der 17de eeuw.

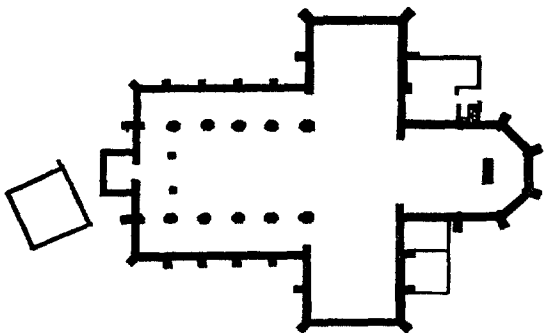

Fig. 8. De plattegrond van de kerk te Bergeyk in 1893.

Ofschoon de verminckte kerk in het jaar 1798 weer aan de R.K. parochie werd teruggegeven duurde het tot 1888 eer men deze aan een ingrijpende herstelling ging onderwerpen. Men zag af van de herbouw van de toren doch verlengde in het jaar 1893 de kerk in westelijke richting over een afstand van twee traveeën (fig. 8).

Vermeld zij nog dat in het westelijke deel van het kerkschip resten van een klokkengieterij werden opgemerkt, mogelijk verband houdende met het gieten van de nog bestaande luidklok uit 1367. Voorts bleken op enkele plaatsen de plavuizen van oude kerkvloeren te liggen, terwijl bovendien enkele muntjes te voorschijn kwamen. Volgens determinatie door het Koninklijk Kabinet betroffen de oudste exemplaren een Tourse groot, circa 1200 geslagen in de abdij van St. Martin te Tours, een achtste groot, circa 1420 geslagen door graaf Willem II van Bergh, alsmede een halve griffioen, circa 1425 geslagen door Hendrik van Bastogne in de Heerlijkheid Zolder.

Betuigen wij tenslotte onze dank aan de heer J. A. Th. Dielis te Bergeyk voor de door hem verschaftte geschiedkundige bijzonderheden over kerk en parochie van zijn woonplaats.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

De Meern (gem. Vleuten-De Meern)

Van 23 oktober tot en met 6 december 1973 werd nabij de kruising Groenedijk-Castellumlaan-t Zand, voorafgaande aan de aanleg van een rijwielpad en verbreding van de Castellumlaan, een opgraving verricht. In de nno-zzw georiënteerde werkput werden, voorzover regen, vorst en sneeuw het toelieten, 5 vlakken onderzocht op resp. 2,35, 1,80, 1,60, 1,45 en 1,35 m boven N.A.P., alsmede 3 profielen.

Gevonden werden de resten van een n-z georiënteerd gebouw uit de romeinse tijd, waarschijnlijk een deel van een soldatenbarak.

Aangetroffen werden in:

vlak 1 (2,35 m + N.A.P.). 15 afvalplekken met romeins materiaal (o.a. Zuid- en Middengallische terra sigillata) uit c. 80-120 na Chr. en iets diagonaal over de werkput (n-z oriëntering) delen van zes haardplekken, opgebouwd uit ter plaatse stukgeslagen dakpannen en vloertegels. Van de vertrekjes waarin deze haardplekken oorspronkelijk gelegen hebben, was op dit niveau vrijwel niets bewaard gebleven. Vier haardplekken zijn paarsgewijs met de boog van de vuurhaard naar elkaar toe aangelegd. De grondplaat

van één haardplek is gestempeld: VEX.EX.F, in rechthoekig kader. Soortgelijke haardplekken zijn uit verschillende romeinse legerplaatsen bekend, zie o.a. *Saalburg Jahrbuch* VI, 1914-1924, p. 32-33; D. Baatz, „Kastell Hesselbach”, *Limesforschungen* 12, 1973, o.a. p. 38, 39 en 45. Verspreid over het gehele vlak werden veel stucfragmentjes, kalkgruis (soms in o-w en n-z georiënteerde banen) en baksteenmateriaal (waaronder complete dakpannen en een imbrex) gevonden. Alle romeinse sporen in vlak 1 worden doorsneden door 10 o-w georiënteerde vrij rechte sleuven, in breedte variërend van 0,80-1,40 m. De vulling bestaat uit bruine klei, vermengd met romeins panmateriaal en scherven, enkele 17de-18de-eeuwse bruin geglaazuurde fragmenten en een majolicascherf. Deze sleuven komen in structuur en richting overeen met een sleuf, die tijdens het onderzoek van 1957 elders op het terrein is aangetroffen en, die destijds als uitbraaksleuf werd verklaard. Vermoedelijk betreft het hier zoeksleuven van de Oudheidkundige Commissie, die in 1830 op de woerd naar romeinse resten heeft laten zoeken.

vlak 2 (1,80 +). a: Twee flauwe standgreppelsporen (oriëntering n-z), b: oranje verbrande afdruk van een verdwenen (bakstenen) haardplek.

vlak 3 (1,60 +). De twee standgreppelsporen van vlak 2 zijn nu veel duidelijker zichtbaar. Resten van twee haardplekken met afwijkende oriëntering. Eén ronde haardplek, opgebouwd uit stukken natuursteen, brokken verbrande huttenleem en een deel van een maalsteen, is aangelegd in een ophogingslaag en iets boven een brandlaag (van 69 na Chr.). Deze diepzwarte brandlaag, vermengd met oranje verbrande klei, is in het oostelijk en zuidoostelijk gedeelte van vlak 3 zichtbaar. Verspreid over het gehele vlak veel verbrande stukjes klei.

vlak 4 (1,45 +), westelijk deel van werkput. De twee standgreppelsporen van vlak 2 en 3 tekenen zich nu scherp af. In de lichte vulling rechthoekige paalsporen (formaat o.a. 16 x 9 en 14 x 6 cm). Eén duidelijke tussenwandgreppel met rechthoekige paalsporen en lichte vulling. Oostelijk deel van vlak 4 door vorstwerking vernield.

vlak 5 (1,35 +), oostelijk deel van werkput. Delen van twee zich flauw aftekenende parallel lopende n-z standgreppels met rechthoekige paalsporen. Vulling vermengd met houtskool en stukjes verbrande klei. De greppels vormen vertrekjes van c. 3,20-3,60 m. Westelijk deel van werkput i.v.m. aanleg rijwielpad ontoegankelijk geworden.

Het oostprofiel. Ter hoogte van vlak 3 (1,60 +) een c. 10-12 cm dikke brandlaag met veel hard verbrande huttenleem/klei. Onder deze vernietigingslaag werden enkele kleine terra sigillata fragmenten gevonden, die uit de Claudisch-Neronische tijd stammen. Waarschijnlijk is deze brandlaag ontstaan in het jaar 69 na Chr., toen tengevolge van de Batavenopstand talrijke castella langs de Rijn in vlammen zijn opgegaan.

Op grond van de in de vlakken en profielen waargenomen oudheidkundige verschijnselen kunnen vier of waarschijnlijk zelfs vijf perioden onderscheiden worden. De oudste periode kan heel goed samenhangen met de consolidatie van de grens door Claudius in 47 na Chr. De jongste waargenomen periode zouden wij op grond van het schervenmateriaal voorlopig in het eerste kwart van de 2de eeuw willen dateren. Bewoningssporen uit de 2de helft van de 2de- en 1ste helft van de 3de eeuw zijn op dit deel van de woerd verdwenen.

A.I., Utrecht (C. Isings en C. A. Kalee)

KNOB

Mededeling aan de leden

Met ingang van 1975 zal de incasso van de contributies gaan plaatsvinden door middel van giro-acceptkaarten. Ook zal de ledenadministratie intern worden veranderd door inschakeling van een automatische boekhouding, hetgeen veel werk bespaart.

De overgang zal misschien enige **verwarring** stichten, hetgeen helaas niet zal zijn te voorkomen.

Wij verzoeken U het volgende in acht te willen nemen, respectievelijk te verrichten:

- a) Betaalt U de contributie over 1975 niet voordat U de giro-acceptkaart hebt ontvangen. Mocht U reeds betaald hebben, dan behoort U geen kaart te ontvangen (als dit tòch zo zou zijn, verzoeken wij U deze foutieve kaart met een opmerking daarop naar ondergetekende te willen zenden).
- b) Mocht U over het afgelopen jaar Uw contributie nog niet hebben voldaan, dan zult U ook daarvoor binnenkort een giro-acceptkaart ontvangen.
- c) Als het Uw gewoonte is geweest Uw contributie per automatische giro te betalen, dan verzoeken wij U dringend de postgiro, respectievelijk Uw bankier, opdracht te geven deze **automatische** giro-betalingen voor de toekomst te staken.

Wij danken U gaarne voor Uw aandacht.

Namens het Bestuur
G. A. P. VAN HELBERGEN
Penningmeester
p/a Janskerkhof 22
Utrecht

De nummers 2/3 en 4 van jaargang 73 (1974)
van het Bulletin KNOB zijn niet meer voorradig.

Banden voor jaargangen van het Bulletin KNOB
zijn verkrijgbaar bij de firma E. J. Brill, Plantijn-
straat 2 te Leiden à f 8,— per stuk.